

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԳՈՆՅ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՀԱՐՑԻ
ԼՈՒԾՄԱՆ
ՇՈՒԲՁ

Ե Ր Ե Վ Ա Ն

9(47.925)

Կ-40

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Ն. ԱԴՈՆՑ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ
ԼՈՒԾՄԱՆ ՇՈՒՐՋ

2919

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ—1989

Անգլերենից թարգմանեց և հրատարակության պատրաստեց Վ. Ա. ԴԻՆՅԱՆԸ

Աղոնց Ն.

Ա205 Հայկական հարցի լուծման շուրջ/[Անգլ. քարգմ. և հրատ. պատրաստեց Վ. Ա. Դինյանը]; Երևանի պետ. համալս.— Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 1989, 116 էջ:

Գրքովում քննարկվում են հայկական հարցի պատմական արձատները, վերլուծվում օսմանյան կառավարության հակահայկական քաղաքականության էությունը՝ սկսած 16-րդ դարից: Քննադատվում է մեծ տերությունների երկդիմի քաղաքականությունը հայկական հարցում, ինչպես նաև Սևրի պայմանագրում հարցի կիսալուծումը: Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Հայաստանի սահմանների նրա գիտական հիմնավորումը:

0903020913

ԳՄԴ63.3 (2Է)

Ա $\frac{704 (02) - 89}{704 (02) - 89}$

ISBN 5—80—84—0129—1

НИКОГАГОС АДОНЦ
К РЕШЕНИЮ АРМЯНСКОГО ВОПРОСА
(На армянском языке)
Издательство Ереванского университета
Ереван—1989

ԹԱՐԳՄԱՆՉԻ ԿՈՂՄԻՑ

Հայ մեծ պատմաբան և բանասեր Նիկողայոս Աղոնցի գրքովի հայերեն քարգմանությունը նպատակ ունի ծանոթացնելու հայ հասարակայնությանը նրա մինչև այժմ գրեթե անձանոթ մնացած ստեղծագործական հարուստ ժառանգության մեկ նոր էջը ևս, բացահայտելու բուրժուական հակահայկական քաղաքականության և միջազգային դիվանագիտության կեղտոտ գործարհների սերտանած կծիկը՝ հայկական հարցը «քաղելու» ուղղությամբ:

Գրքովի կազմված է երեք հոդվածներից, որոնցից երկուսը «Հայկական հարցի պատմական հիմքը և Թուրքիայի անկումը» և «Թուրքիայի անդամահատումը» գրված են 1918 թվականին, երբ առաջին համաշխարհային պատերազմը դեռևս չէր ավարտվել, և Ն. Աղոնցը գտնվում էր Պետրոգրադում, իսկ մյուսը՝ «Հայկական հարցը Սևրում», գրված 1920 թվականի հոկտեմբերի 20-ին, Լոնդոնում, արդեն Սևրի պայմանագրի կնքումից հետո: Թեև այդ հոդվածները գրվել են տարբեր ժամանակներում և տարբեր ֆաղափական իրադրության պայմաններում, բայց օրգանապես լրացնում են մեկը մյուսին, շղկապված են իմաստային և տրամաբանական անխզելի միասնությամբ:

Հիմնավորապես և պատմական անժխտելի փաստերի լույսի տակ քննադատելով եվրոպայում բավական լայն տարածում գտած ֆաղափական այն կարծիքը, որ հայկական հարցը, ըստ էության, արդյունք է ցարական Ռուսաստանի դիվանագիտական խարդավանքների, Ն. Ադոնցը ցույց է տալիս նման տեսակետի մտացածին լինելը: Նման տեսակետները փաստորեն անհույս փորձեր էին արդարացնելու Օսմանյան կայսրության ժամանակավրեպ գոյությունը:

Նիկողայոս Ադոնցը, կատարելով պատմական խոր էֆսկուրս, ցույց է տալիս այն հիմնապատճառները, որոնք ժամանակին սատարեցին Օսմանյան կայսրության վերելքին և որոնք պայմանավորեցին նրա փլուզումը: «Օսմանցիները հավաքեցին մյուս ժողովուրդների աշխատության պտուղները, — իրավացիորեն նկատում է Ն. Ադոնցը, — նրանք օգտագործեցին դարերի ընթացքում դիզված հարստությունը, որոնք ժառանգել էին այն ազգություններից, ովքեր կառուցել էին Ցյուզանդիա կոչված ֆաղափակրթության վեհապանձ տանարք: Թուրքերը և՛ ռազմական փառք, և՛ տիրապետությունը անհնարին կլինեին, եթե չըլինեք երկրի դրամական հարստությունը և շլիենին արտադրողական ուժերը, որոնք ներկայացնում, էր նրա բնիկ ֆրիստոնյա ազգաբնակչությունը»:

Միանգամայն բնականորեն վաշկատուն եկվորների և հին ֆաղափակրթության կրող բնիկ ազգությունների միջև պետք է հակասություններ առաջանային, որոնց վերացումը պետք է լինեք օսմանյան կառավարության առաջնահերթ խնդիրը: Քնակչության եկվոր և բնիկ տարրերի միջև գոյություն ունեցող հակամարտությունը, որ սկսեց խրախուսվել կառավարող շրջանների կողմից, ընդունեց անսխող կրոնական հակամարտության բնույթ: Տեսնական անկուր շահագործմանը զուգարվեցին կրոնական և ֆաղափական նվաստացումները: Մրանց գալիս էր գու-

մարվելու մասնավորապես Հայաստանի էթնիկական դեմքը խնդրաբարելու ֆաղափականությունը: Արդեն 1514 թվականի Չաղրանի նահատամարտից հետո սկսվում է Հայաստանի, այսպես ասած, ֆրդացման պրոցեսը: Հայաստանում սկսեցին կարվածներ շնորհել բացառապես ֆուրդ ցեղապետներին, շատ դեպքերում այդ կարվածները դարձնելով ժառանգական: Գրա հետեվանեով բուն հայկական տարածքները սկսեցին լցվել վաշկատուն ֆրդական ցեղերով, որի հետևանեով «մի գյուղատնտեսական երկիր ետ նետվեց և իջեցվեց նախնական հովվական և վաշկատուն կացության»: Այդպիսով խաբարվեց երկրի ողջ տրնտեսական և մշակութային կյանքը: Ստեղծվեց մի անհերթեք կացություն, երբ «անֆաղափակիր ցեղերը, լնացած հովվական կյանքի փուլում», գրավեցին «պետական շինության վերին հարկը, միևնդեռ կուլտուրական երկրագործ և արդյունաբերող բնակչությունը բանտարգելվեց նկուղներում»: Արդեն այս պարագան իր մեջ պարունակում էր ապագա փլուզման սաղմերը, ֆանգի բոլորովին անտեսվեց այն հույժ կարևոր իրողությունը, որ Թուրքիայի ֆրկությունը նրա ֆաղափակրթման, նրա եվրոպականացման մեջ է: Ձեռնարկված բոլոր փորձերը, ֆրիստոնեական ժողովուրդների բոլոր ջանքերն այդ ուղղությամբ ամլացման և ձախողման դատապարտվեցին:

Օսմանյան կայսրության պատմական ամբողջ զարգացման ընթացքը աներկբայորեն ցույց է տալիս, որ շնայած անբանական վարչակարգի ամբողջ ննշմանը, անդադրում կատարածներին ու հալածանքներին, ֆրիստոնյա ազգությունները շարունակեցին մնալ կայսրությունում առաջընթացի և ֆաղափակրթության առնվիրաները: Որոշ սուլթաններ և առաջադեմ պետական գործիչներ բարեկարգումների փորձեր ձեռնարկեցին, որոնք, սակայն, մնացին թղթի վրա, ֆանգի բախվեցին կրոնական կուլտաննահորժամտության խավարապատ ժայռին և փշրվեցին:

ձիշտ է նկատում Նիկողայոս Աղոնցը, թե «երկրի վերածնունդը ձեռք չի բերվում սուկ լոգունգներ հոշակելով և նստածաբանությամբ: Բարեկարգիչների ջանասիրությունը, եթե անկեղծ է, պետք է ուղեկցվի առաջադիմության համար բնական շարժմանը աջակցելու պատրաստակամությամբ, թեկուզ և այն սկսված լինի ֆրիստոնյա ազգությունների կողմից: Ըստ երևույթի, բարեկարգչի խնդիրն այն է, որ ֆաշիների ֆրիստոնյաների բաղձանքները և նրանց ազգային շահագրգռությունների սահմանափակ ոլորտից հանելով՝ դեպի պետական գործունեության լայն քառերաքեմ տանի»:

Քայց հենց այդ էր, որ տեղի չունեցավ Օսմանյան կայսրությունում: Կրոնական սանձարձակ անհանդուրժամության նետակներով անհույս կորսվեց փրկության միակ աղաքը: 19-րդ դարում դա հանգեցրեց կայսրության եվրոպական տիրույթների գերակշիռ մասի կորստին, որից հետո կրոնամեծապետական ֆազաֆականության սուրսայր գեներ շրջվեց Հայաստանի և հայ ժողովրդի վրա՝ փորձելով լուծել հայկական հարցը հայ ժողովրդի բնաշնչման նախապահով և նրա հազարամյակների հայրենիքը չտարաբայանք յուսացնելու ակնկալությամբ:

Այս նախադեպը բարեխիճ պետության ձեռք մեկնեց մեծ տեղափոխման փոփոխությունը՝ status quo-ի պահպանման մտքով շտեղծված անորոշ հեղափոխություն ստեղծել Մեր նախորդ հանգիստում: Ընդ թիվումիս չի և ցարական Ռուսաստանի հայրենասիրությանը նախնաբնից այն անհեթեթությունը, որ Հայաստան սուրբ փոփոխությունից Քաղաքատանով և երկու կողմից և նախորդ նախնաբնից պետության օգտագործել այն, շարունակելով անորոշ երեսուցուսուն օգտագործել հայկական յուսուցանողությունից լուծելու իրենց ֆազաֆական նպատակադրանքներով: Այս փոփոխությունից ֆազաֆականությունը օգ-

տագործվեց բնորոշ հայերի նաև Սևրի պայմանագիրը կրնեն լիս:

Ելնելով այն հանգամանքից, որ «Մեծ պատերազմի կոշի-րից մեկն է փոքր ազգերի ազատագրությունը՝ հիմնված ինքնորոշման սկզբունքի վրա», Նիկողայոս Աղոնցը մանրամասնորեն և հիմնավորված փաստարկում է, թե ինչպես պետք է կիրառել այդ սկզբունքը օսմանյան թուրքիայի նկատմամբ, որովհետև «ֆաշիստներն է, որ չկա ոչ մի երկիր, որտեղ լինեն այն-հան շատ ներշնչված և ստեղծված ազգություններ, որքան կան թուրքիայում, սուլթանի լծի տակ»: Հետևաբար, թուրքիան հենց այն երկրներից մեկն էր, որտեղ ազատորեն պետք է կենսագործվեր ազգերի ինքնորոշման սկզբունքը:

Երբ Նիկողայոս Աղոնցը գրում էր իր հոգիվածները, առաջին աշխարհամարտը մտնելում էր իր ավարտին, և այլևս ոչ ոքի համար անհայտ չէր, որ գերմանական խմբավորումը պարտվել է: Այստեղից բխում էր այն ակնհայտ նշմարությունը, որ օսմանյան ժամանակավրեպ կայսրությունը դատապարտված է փլուզման: Ելնելով վերոհիշյալից, Նիկողայոս Աղոնցը հիմնավորում է Օսմանյան կայսրությունը հինգ հիմնական էքսիկական գոտիների, այն է՝ օսմանյան Անատոլիայի, Հայաստանի, Սիրիայի, Քուրդիստանի և Արաբստանի անդամահատելու անհրաժեշտությունը: Հպանցիկ անդրադառնալով մյուս գոտիներին, Ն. Աղոնցը ուշադրությունը բերում է Հայաստանի և նրա սահմանների հարցի վրա: Ասանձնահատուկ գիտական հետաքրքրություն են ներկայացնում նրա առաջադրած դրույթները՝ հիմնված նյութի խորիմացության և պատմական իրողության արդիական մատուցման վրա:

Զախչախիչ ֆենադատության ենթարկելով բոլոր այն վերապահությունները, որոնք հավասարապես օգտագործում էին և՛ թուրքական կառավարող շրջանները, և՛ մեծ տերությունների

դիվանագիտական ներկայացուցիչները Արևմտյան Հայաստանում հայերի քվաֆանակի և տոկոսային հարաբերակցության մասին, անտեսում շարդերը, ցեղասպանությունը և հայ ժողովրդի բեկորների աշխարհասփյուռ վիճակը՝ Ադոնցը նիմնավորում է այն տեսակետը, որ Հայաստանը պետք է հայերինը լինի, որ հայերը դեռևս այնքան նշանակալի թիվ են կազմում, որ կարող են բզբաղեցնել իրենց տարածքը և ապահովել երկրի կենսագործունեությունը:

Անդրադատելով Սերի պայմանագրի հարցին, Ադոնցը բրննադատության է ենթարկում դաշնակիցների քաղաքականությունը հայկական հարցում և հայ ժողովրդի նկատմամբ: Նա ցավով է մատնանշում այն իրողությունը, որ Մուղոսի գինադադարի կնճումից մինչև Սերի պայմանագրի ստորագրումը բնկած գրեթե երկու տարիների բնքացում Անտանտի տերությունները ոչինչ շարեցին, ոչ մի միջոց չձեռնարկեցին, որպեսզի 1915 քվականի Նդեռնից մազապուրծ հայ բեկորներին վերադարձնեն իրենց հայրենի տները, և նրանք շարունակում են մնալ անօթևան, օտար ծագերում՝ դատապարտված հոգեկան բնաչնշման, որն ավելի ծանր եղեռնագործություն է:

Չնայած այն բանին, որ Սերի պայմանագրի 88-րդ հոդվածով Հայաստանը նանաշվում էր որպես ազատ և անկախ պետություն, բայց այդ չէր կարելի համարել հայկական հարցի լուծում: Դա հարցի սուկ կիսալուծում էր, որովհետև բաց էր մնում Հայաստանի սահմանների հարցը ինչպես ոուսական, այնպես էլ թուրքական կողմից: Հայաստանի և թուրքիայի միջև սահմանի լուծման հարցը, բնդ որում սահմանափակված չորս վիլայեթների տարածքով, հանձնարարվում էր Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պրեզիդենտ Վուդրո Ուելսոնին: Քննադատելի էր և այն, որ թուրքիայից չէր պահանջվում նանաշել խնդրաառկա հայկական վիլայեթների գիշումը Հայաստանին: Հենց

այդ պարագան էր իրավունք վերապահում թուրքական կողմին բողոքելու, թե ոչ մի կարիք չկար բնդլայնելու Հայաստանի սահմանները նախկին ոուս-թուրքական սահմանագծից արևմտք և հարավ: Սարկազմով է ն. Ադոնցը նշում այն փաստը, որ վնոականորեն լուծելով Միջագետքի, Սիրիայի, Արաբիայի, Հունական Անատոլիայի հարցերը, «վնոականությունը, սակայն, լեց դաշնակիցներին, երբ նրանք դեմ հանդիման էլան փոքր Հայաստանի հարցին: Երկրներ և ժողովուրդներ, որոնք շատ ավելի բիչ էին տառապել թուրքական լծից, արդեն լիովին ազատագրված են, մինչդեռ Հայաստանը, որը ասես եռացող կարսա լիներ թուրքական հնոցում, կրկին դատապարտված է սպասելու»:

Եվրոպական տերությունների աչին Հայաստանը երևացել է որպես մի աղքատ խնդրարկու, «որը հովանավորություն է ադերում իր բուն ֆիզիկական գոյության համար: Թերևս այս է պատճառը, — հեզնանճով նկատում է ն. Ադոնցը, — թե ինչու եվրոպական դիվանագետները գտնում են, որ որևէ մի նվեր, լինի դա երկու կամ երեք վիլայեթ, լիովին բավական է մի մուրացիկ ժողովրդի համար»:

Հայաստանի, որպես անկախ պետության, գոյատևման և գարգացման համար նիկողայոս Ադոնցը անհրաժեշտ էր համարում, որ այն բնդբրկի 200 000 քառակուսի կիլոմետր այն տարածքը, որ իր մեջ ներառնում է Հայկական բարձրավանդակը: Նրա մտավոր հաշվումներով գոյություն ունեցող շուրջ երեք և կես միլիոն հայությունը բավարար կլիներ սկզբնապես ապահովելու երկրի կենսունակությունը, ներառյալ և այն ազգային փոքրամասնությունները, որոնք կմնային նրա տարածքում:

Ադոնցը լավ էր հասկանում, թե որտեղ էր թաքնված դաշնակիցների վերապահ վերաբերմունքը դեպի Հայաստանը և հայ ժողովուրդը, ինչումն էր նրանց դիվանագիտական անագնիվ

խուսանավումների արժամար: Բանն այն է, որ նրանք հայերին դիտում էին որպես ուսական կողմնորոշում ունեցող ժողովուրդ, անտեսելով, որ երբ դա այդպես է, ապա ունի իր պատմականորեն հիմնավորված պատճառները: Մինչդեռ դաշնակիցների «կապիտալիստական» ֆազիսականությունը Անդրկովկասում 1918—1920 թվականներին, Հայաստանը մահմեդական շրջափակման մեջ բողոքելու ակնհայտ միտումը պետք է որ սնուցեին ուսական կողմնորոշումը:

Ն. Ադոնցի սույն աշխատությունը պատմագիտական, ազգագրական, ֆազիսական, աշխարհագրական, տնտեսագիտական և հրապարակախոսական անուրանալի արժանիքներով օժտված մի գործ է, որը մինչև օրս էլ չի կորցրել իր արդիական նշանակությունը: Այս աշխատությամբ Ադոնցը մեր առջև հառնում է իբրև մի անաչառ հայրենասեր, որը գիտական օբյեկտիվությամբ հիմնավորում է իր ժողովրդի դատը, որը շարունակում է մեզ կազմակերպ աշխարհի հակառակ դրոշմված մի խարան՝ մի ամբողջ ժողովրդի Գողգոթան հանիրավի մոռացության տալու համար:

Այս էլ ճարտարագործ է ներշնչում նիկողայոս Ադոնցի խառնուրդ, երբ նա, ըստ էության, զննատու է Սևրի պայմանագրի: «Թուլություն բանն այն է, որ հայկական հարցի լուծումը, փաստորեն, նետանկալ է: Սակայն հայկական հարցի պատմությունը ցույց է տալիս, որ ամեն մի անորոշություն, ամեն մի նետանկալ է այնպիսի հետևանքներով հայ ժողովրդի համար: Մեր օրերում Անտային Ղարաբաղի արհեստակցորեն ստեղծված հարցի շուրջը ստեղծված ֆաշիզմը, այդ ամենով հայկական նետանկալ ծայր առած ողբերգական իրադարձությունները գրա լավագույն ապացույցն են: Եվսով է ցույց տալ, որ պատմությունը կրկնվի: Այս կապակցությամբ կապիտալիզմի ընթացքի ուղղությունը հրավիրել

Ադոնցի բնագրատաժ Մ. էդգար Գրանվիլլի և տխրահռչակ խորհրդային ադրբեջանցի ակադեմիկոս Ջիյա Բունյաթովի հայացքների համահնչության վրա: Մինևույն թրֆասիրական ռզով բարեխնամ սուլթանների ու նրանց կառավարության գովերգում և երախտամոռ հայերի փնտվում: Հին երգի նոր կատարում, բայց «ավելի տհաճ նոտաներով»: Չէ՞ որ նոր կատարողը խորհրդային հանրապետություններից մեկի ակադեմիկոս է: Տարբերությունը միայն այն է, որ Գրանվիլլը հայկական հարցի արժամանեթ փնտրում է Ռուսաստանի խարդավանքների մեջ, իսկ Բունյաթովը, ինչայելով Ռուսաստանին, իրենց՝ հայերի մեջ: Գրանվիլլի կապակցությամբ Ադոնցը գրում էր. «Ակամայից հարց է ծագում, արդյո՞ք երիտթուրքի ֆես չէ ծածկում այս ֆրանսիացի հեղինակի գլուխը»: Մենք էլ կուզենայինք հարց տալ՝ արդյո՞ք թուրքական գործակալ չէ ծպտված խորհրդային «ակադեմիկոսի» դիմակի տակ...

Սևրի պայմանագրի հայկական հողվածները այդպես էլ մնացին թղթի վրա: Ավելին, Հայաստանը զրկվեց նույնիսկ այն շրջաններից, որոնք առանց Սևրի էլ պատկանելու էին նրան, բայց անցան թուրքերին: Քարտեզի վրա որպես պատմական հուշ մնացին Վուլդրո Ուիլսոնի զժամ սահմանները: Սակայն մնաց հայ ժողովուրդը, հետևաբար և կա նրա դատը: Պատմությունը դեռ չի վերջացրել իր շրջապտույտը:

Երիցս իրավացի էր Ադոնցը, երբ գրում էր. «Հայաստանը ամեն մի պատմական կուլտուրական երկրի նման՝ օրգանիզմ է: Ամենաուժեղ զարկող զարկերակը, ամենախոր շնչառությունը հայկական է: Իբրև ապրող օրգանիզմ, Հայաստանը չի կարող հրաժարվել իր անցյալից կամ ապագայից»: Մեր պատմությունն ու անցյալը մեր անանշատ մասն են, պատմական անարդարությունները վերացնելը՝ մեր սրբազան պարտքը:

Վ. Գիլյան

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅՈՒ ՍԵՎՐՈՒՄ

Պաշնակիցների վերաբերմունքը հայկական հարցի նկատմամբ զինադադարից հետո: Հայկական հարցի կիսալուծումը Սևրում: Հայաստանի առաջարկվող սահմանների ըննարկումը: Հայաստանի իրական սահմանները: Նրանց հաստատման հիմքը որպես նախադրյալ Հայաստանի գոյության: Փոփոխություններ մակրամասներում: Տարածքը և բնակչությունը: Իրավաբարության նշանակությունը:

Քուրճիայի նակատագիրը վնասված է:

Քաղաքակիրթ աշխարհը, որ սպասել էր դարեր շարունակ, Սևրի պայմանագրի ստորագրման մասին լուրը ընդունեց քիթքվացած շունչ ֆաշելով:

Քուրճիայի հիվանդ կազմվածքի համար այլ դեղամիջոց չգտնվեց, նրա առողջ մասերը կտրտելուց զատ: Քուրճիան անգամահատված է՝ բոլոր ազգային տարածքները անջատված են և այժմ անկախ միավորներ են կազմում: Միայն թուրքական Անատոլիան է մնում նրա տիրապետության ներքո, և եույնիսկ որպես այդպիսին էլ բաժանված է օտարերկրյա գոտիների, այնպիսի տնտեսական, ֆինանսական և քաղաքական պայմաններով է շրջափակված, որ այսուհետև Քուրճիան, թուրքերի իսկ խոսքերով, «բաղնվել է առանց աչքերի, ականջների, ձեռքերի կամ ստեղծի»:

Օսմանյան կայսրությունը, անկասկած, կործանված է: Նա

ստացավ պատիժ, որին լիովին արժանի էր: Վերջապես եվրոպան ֆաշությունն ունեցավ եթե ոչ ամբողջապես խորտակելու, գեթ դուրս ֆաշելու թունավոր սողունի առամները, որին նա դարեր շարունակ սնուցել էր իր իսկ սեփական ֆաղափալքբուրքյան կրծքին:

Այս անգամ դաշնակից տերությունները որոշակիորեն չեն կարող կասկածվել Քուրճիայի հանդեպ սովորական կողմնապահության մեջ: Նա մերժված է իր սև աներախտագիտության համար, իր դավանանքյան և հանցանքների համար՝ իր վաղեմի հովանավորների նկատմամբ:

Կհամարձակվե՞նք արդյոք մենք ֆենարկելու այն հարցը, թե ինչպես դաշնակից տերությունների անողոք ու դաժան վերաբերմունքը ազդեց հայկական հարցի վրա, որը մեր մասնավոր հետաքրքրության առարկան է: Չի կարելի ժխտել, որ այն ամենը, ինչ ծառայել է որպես բարոյական հիմք Քուրճիայի նման դաժան վերաբերմունքի համար, վերցված է, բառիս լայն իմաստով, հայկական կյանքի վշտալի տարեգրությունից: Այդ դեպքում ինչպե՞ս վերաբերվեցին դաշնակիցները իրենց կրտսեր եղբոր՝ հայերի նկատմամբ: Վնասկանություն ցուցաբերեցի՞ն պատճելու թուրքերին նրանց անլուր հանցանքների համար, որ գործեցին հայերի նկատմամբ, անգամ պատերազմի ընթացքում:

Հարցը թախծալի հուշեր է արթնացնում: Երկու տարի է անցել այն պահից, երբ գոռոզամիտ թշնամին վայր դրեց գեները և դաշնակիցներից զինադադար աղերսեց:

Այս ամբողջ ժամանակի ընթացքում տերությունները ոչինչ չարեցին. ոչ մի միջոց ձեռք չառնվեց հրով ու սրով ցանուցիր արված հայերին նպաստել՝ վերադառնալու իրենց տների դռնա ծխացող մոխրակույտերը: Ավերված և պատերազմի սարսափներից ամայացած Հայաստանը դեռ ներկայացնում է սոսկական

մի անապատ, որտեղ աշխատանքը չի կարող ապրել, և որը ավագակալմբերն են տնօրինում:

Հայկական ազգաբնակչությունը, որը խույս տվեց բուրժուական բնաշնչումից Անդրկովկասի իր ազգակիցների մոտ, նույնիսկ այնտեղ էլ անդորր չգտավ: Ռուսաստանում տեղի ունեցած հեղափոխության պատճառով հայերը, բողոքված իրենց նակատագրին, պետք է, նախ, դիմագրավեին բուրժուական ներխուժումը, իսկ հետո էլ տխրահուշակ Ադրբեջանի հանրապետության քաթարների հարձակումները, իրագործված ոչ առանց դաշնակիցների օգնության: Եվ այժմ նրանք արյուն են բափում բոլոր կողմերից նրանց պաշարած բուրժ-քաթարական հորդանների դեմ մղած հերոսական պայքարում:

Արդեն հինգերորդ տարին է, ինչ բուրժական նահանգներից արմատախիլ արված հայ ազգաբնակչությունը բափառում է օտար երկնքների տակ: Դրա նակատագրական հետևանքները անշափելի են: Ժողովրդի հայրենիքը մի սոսկական աշխարհագրական հասկացություն չէ: Ազգային գիտակցության մեջ հողը բարձրացվում է երկրի հասկացության, շնորհիվ այն ամենի, ինչը կապում է, ինչ հոգեպես հարազատեցնում է ժողովրդին նրան:

Որոշակի տեղավայրի պայմաններում և ազգային գծերի համամիասնության մեջ կազմավորվում են ժողովրդական ավանդույթները, հեփիաթները, տարազը, բարբերը, լեզվական առանձնահատկությունները, մի խոսքով, ներքին գիտակցականության բոլոր արտահայտությունները: Օտար երկրում այս ամենը մոռացվում է, արմատախիլ լինում և կործանվում: Երկրի հետ կապված պատմական հիշողությունները բորշումում են: Կարճ ասած, այն ամենը, ինչը կազմում է մի երկրի և մի ժողովրդի հոգեկան կերպարը, ինչը նրանց մշակութային որակ է դարձնում, վտանգի է ենթարկվում օտար շրջապատում:

Մի ժողովրդի հոգեկան բնաշնչումն է՝ կորուստ, որն ավելի ծանր է, քան նյութականը, որ ավերածություն է պատճառում:

Ոչ ոք նրանց օգնության ձեռք չմեկնեց, որ թելադրված լինե՞ր այդ սարսափի գիտակցությամբ: Ոչ ոք հոգ չտարավ, որ պեսգի նրանք վերադառնան իրենց երկիրը, իսկ հետո արդեն չափազանց ուշ էր:

Եվ դեռևս ոչ մի հնարավորություն չի բնօժանվել բուրժական տեղահանության զոհերի շարաքալստ մնացորդներին՝ վերադառնալու իրենց տները: Հրաշքով փրկված, գերմարդկային նիգերի գնով, նրանք դեռևս մնում են անապատան և բեռների պես տեղափոխվում են տեղից-տեղ, հանախ առանց արձանագրվելու: Այս գրկյալների, իրենց կորուսյալներին գուր փնտրողների աղաղակը արձագանքում է հեռվից ու մոտից:

Մինչդեռ, մի միակ զորեղ խոսք, մի միակ ազդեցիկ պահանջ, որ արտաբերվե՞ր զինադադարը կնքելիս, բավական կլինե՞ր արտափսելու Հայաստանից այդ ավագակային հրոսակախրմբերին և վերադարձի նամփա բանալու փախստականներին իրենց բուն բնակավայրերը:

Դաշնակից զորքերը դեռևս գործում են Միջագետքում և Միսիայում: Կիլիկիայում ֆրանսիական զենեքալները ներգրավվում են անվայելուչ մրցակցության մեջ բուրժ ազգայնականների հետ, հայ ազգաբնակչության քիկունքում: Չնայած դրան, մշտապես ասվում է, որ դաշնակիցներն իրենց տրամադրության տակ միջոցներ չունեն՝ մաքրելու Հայաստանը սովալլուկ արկածախնդիրների կողապաշական հրոսակալմբերից:

Քարեքալստաբար, հայ ժողովրդի համբերությունը սահման չունի: Այն հեգորեն կրել է զինադադարի այս երկու տարիների բոլոր դժբախտություններն ու փորձությունները, իր հույսը դրնելով հաշտության կնքման պահի վրա, երբ, վերջապես, ենթադրաբար, կստանա իրեն հասանելիք:

Երկար սպասված հաշտությունը կնքվեց Սևրում: Համաձայն 88-րդ հոդվածի Հայաստանը նանաշվեց որպես ազատ և անկախ պետություն: Այս հայտարարությունը, հռչակելով հայկական հույսերի հաղթանակը, ինքնըստինքյան բավարար կլիներ խաղաղեցնելու ժողովրդի միտքը, եթե այն ազուցված լիներ առավել իրական և հոգատար պայմաններով, որը նրա անհապաղ կենսագործումը հնարավոր դարձներ ամբողջությամբ վերցրած: Սուկ այն փաստը, որ Հայաստանի սահմանների կարեվորագույն հարցը գործնականում բաց է մնում, նշանակալիորեն նվազեցնում է այս ակտի գործած տպավորությունը, որն այլապես, անկասկած, խիստ մեծ նշանակություն ունի:

Ռուսական սահմանը պետք է որոշվի Հայաստանի և նրա հարևանների՝ Վրաստանի և Ադրբեյջանի փոխադարձ համաձայնությամբ. որոնք երկուսն էլ իրավական առումով դեռևս նանաշված չեն: Նախատեսված է սակայն և շատ նիշտ, որ այն դեպքում, երբ համաձայնություն չի կայանա, վեներ կլուծեն գլխավոր դաշնակից տերությունները: Սահմանը Հայաստանի և Քուրդիստանի միջև նույնպես մնում է չորոշված. այստեղ խնդիրը դրված է Միացյալ Նահանգների պրեզիդենտի վրա, սահմանափակելով նրա լիազորությունները չորս վիլայեթների տարածքով:

Անշուշտ, գերադասելի կլիներ այլ ձևակերպում, որը հրստակարեն մատնանշեր, որ ամենից առաջ Քուրդիստան պետք է նանաշվի խնդրո առարկա հայկական վիլայեթների գիշումը: Եթե այդպես արվեր, օսմանյան կառավարությունը ձեռնպահ կմնար այն անհարկի դիտողությունից, որ նրա ներկայացուցիչները թույլ տվեցին անելու Սևրի պայմանագրի դեմ իրենց բողոքում, այն է՝ թե ոչ մի կարիք չկար ընդհանրելու Հայաստանը նախկին ռուս-թուրքական սահմանագծից այն կողմ: Նա չէր կարողանա միամտա-

րեն հավակնել հավատալու, որ պահանջվում է նրա կողմից Հայաստանի Հանրապետության նանաշումը, որը ծնունդ էր առել ռուսական հեղափոխության բռնկումից, նանաշում, որն արժանի է ուշադրության: Եթե 90-րդ հոդվածն ընդունում է չորս վիլայեթների ամբողջապես Հայաստանին փոխանցելու հնարավորությունը, այդ առումով ավելի դրական հայտարարություն ցանկալի կլիներ, պրեզիդենտին բողոքելով փոփոխումներ կատարելու ընտրությունը:

Այս ամենը, սակայն, մեծ կարևորություն չունի: Երակա-նում բանն այն է, որ հայկական հարցի լուծումը, փաստորեն, հետաձգված է: Սակայն հայկական հարցի պատմությունը ցույց է տալիս, որ ամեն մի անորոշություն, ամեն մի հետաձգում հղի է սարսափելի հետևանքներով հայ ժողովրդի նակատագրի համար: Սևրի դիվանագիտությունը մեծ վնասակետություն ցուցաբերեց ուրիշ և ավելի մեծ թուրքական նահանգներ հանձնելիս: Նա խիզախորեն թոթափեց թուրքական լուծը Միջագետքից, Սիրիայից, Արաբիայից և Հունական Անատոլիայից, ու գտավ և՛ կամք, և՛ ժամանակ՝ որոշելու համար նրանց սահմանները:

Վնասակետությունը, սակայն, լինեց դաշնակիցներին, երբ նրանք դեմ հանդիման ելան փոքր Հայաստանի հարցին: Երկրներ և ժողովուրդներ, որոնք շատ ավելի քան էին տառապել թուրքական լծից, արդեն լիովին ազատագրված են, մինչդեռ Հայաստանը, որը ասես եռացող կարսա լիներ թուրքական հեռցում, կրկին դառապարտված է սպասելու:

Հայերի հուսահատական կանչերը արձագանքում են աշխարհով մեկ: Սիրիայի հարբավայրերը հեղված են նրանց արյունով. նրանց մարմինները սփռված են Միջագետքի ավազուտ անապատներում: Մինչդեռ հենց Սիրիան ու Միջագետքն են կյանքի կոչված մեծ քաղաքակրթության տեր տերությունների

ճովանու ներս, մինչ Հայաստանը բողոքած է իր անորոշ նա-
կատագրին:

Ի՞նչը դրդեց Սևրի բարձրագույն դատարանին անխախտ-
աբար նայել Հայաստանի շափերի հարցին: Ի՞նչ արգելի
կանխեց նրան ավելացնել Հայաստանին այս երեք կամ չորս
վիլայեթները, ի՞նչը դրդեց նրան գործը վերապահել պրեզիդենտ
Ռիլսոնին:

Եթե սա վիսեվի հարց է, ապա լուծման բանալին պետք է
գտնել նրա բուն պատմության մեջ: Դաշնակիցները նույնքան
փաշտեղյակ են հայկական հարցին, որքան պրեզիդենտ Ռիլ-
սոնը: Կես դար շարունակ միջազգային դիվանագիտությունը
առևտուր է արել նրա շուրջ: Մեկ անգամ չէ, որ հայկական վի-
լայեթների անունները հիշատակվել են գանազան միջազգային
ակտերում, սկսած 1878 թվականից: Անգամ պատերազմի նախ-
օրեին, երբ բարեփոխումներ պետք է կատարվեին, այս վիլա-
յեթները բաժանվեցին սեկցիաների: Ամեն ոք կնիշի այս:

Թվում է, որ իրական Հայաստանը պետք է փնտրվեր այդ
նույն վիլայեթների սահմաններում և, այդ դեպքում գործը,
եթե անհրաժեշտ էր, կվերապահվեր պրեզիդենտի միջնաբերու-
թյանը:

Ոչ մի արտաքին ուժ չէր կարող կանխել դաշնակիցներին՝
ցուցադրելու իրենց բարյացակամությունը: Քուրդիան ընկած է
դիտապաստ, ինչպես նաև Գերմանիան ու Ավստրիան: Ռուսաս-
տանը այժմ համր, հեռացված է կոնֆերանսի սեղանից: Բոլոր
բշնամական ազդեցությունները, համենայն դեպս այդպես հա-
մարվողները, շլատված են: Բոլոր հնարավորությունները կային
ցանկացած պայմանները թելադրելու Քուրդիային: Չնայած
դրան, դաշնակիցները միայն կիսով չափ բավարարեցին հայե-
րին, մինչդեռ մյուս երեքը անշատվեցին նրա տարած-
քից: Անշատված վիլայեթների մի մասը մնում է Քուրդիային

կցված, իսկ մնացյալը, Եփրատից արևելք, վերապահված է
Քուրդիստանին:

Այս վերջին ֆալլը արդեն բացահայտ բշնամական ակտ էր,
ազդված Հայաստանի կենսական շահերի դեմ: Անշուշտ, հայերը
գաշնակիցներից նվազ շահագրգռված չեն անկախ Քուրդիստան
ստեղծելու գործում: Այս միջոցով խավարամիտ փուրգ ցեղա-
պետները կղաղարեն բուրֆական մանր փաղափագետների ձեռ-
քին ստոր գործիք լինելուց: Բանն այն է, սակայն, որ Քուրդիստան
ստեղծվում է ոչ այնտեղ, որտեղ պետք է ստեղծվեր: Օտար ա-
բաժնում նման արհեստական կազմավորումի գաղափարը ավե-
լի շատ կազեր ծեր մոլլա Իդրիսին կամ բուրֆական կառավա-
րողներից նրան ընդօրինակողներին, որոնք երազում էին հայ-
կական շրջանների «ֆրոգման» մասին: Բայց եվրոպական
դիվանագետների կողմից հայկական ստորաձեռների ոգեշնչողնե-
րի հիմնական փաղափականությունը վերցնելը և վավերացնելը
անսպասելի և ապշեցուցիչ հարված է:

Այս ակտի հիմքում ընկած փաղափականությունը բացահայ-
տորեն տարբեր է, և կարելի է ըմբռնել, եթե մտաբերենք 1916
թ. Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև կնքված գաղտնի համա-
ձայնությունը, որը վերաբերում էր Հայաստանի մասնատմա-
նը նիշտ և նիշտ Խարբերդի գծի երկայնքով:

Դերսիմի և Խարբերդի սանջակները, որոնք այժմ վերա-
պահվում են Քուրդիստանին, իրականում կազմում են և՛ աշ-
խարհագրական, և՛ էթնիկական առումով Հայկական բարձրա-
վանդակի անբաժան մասը: Պատերազմից առաջ այս շրջանում
կային 100000 հայեր (85000 ըստ կնիշի և 70 հազար ըստ Քի-
նեի) և նույն կամ ավելի մեծ թվով մի ազգություն, որը սխալ-
մամբ ֆրոպական էր համարվում: Քուրդերը նրանց «ղզլբաշներ»
են անվանում, հայերը՝ «դուրդիկներ»: Այս վերջին անվանումը
ավելի հաճախ նրանք տալիս են Դերսիմի բնակիչներին: Արևել-

հովանու ներքո, մինչ Հայաստանը թողնված է իր անորոշ նահատագրին:

Ի՞նչը դրդեց Սևրի բարձրագույն դատարանին անխրախուսաբար նայել Հայաստանի շափերի հարցին: Ի՞նչ արգելի կանխեց նրան ավելացնել Հայաստանին այս երեք կամ չորս վիլայեթները, ի՞նչը դրդեց նրան գործը վերապահել պրեզիդենտ Ռիլսոնին:

Եթե սա վիճելի հարց է, ապա լուծման բանալին պետք է գտնել նրա բուն պատմության մեջ: Դաշնակիցները նույնքան փաշտեղյակ են հայկական հարցին, որքան պրեզիդենտ Ռիլսոնը: Կես դար շարունակ միջազգային դիվանագիտությունը առևտուր է արել նրա շուրջ: Մեկ անգամ չէ, որ հայկական վիլայեթների անունները հիշատակվել են զանազան միջազգային ակտերում, սկսած 1878 թվականից: Անգամ պատերազմի նախօրեին, երբ բարեփոխումներ պետք է կատարվեին, այս վիլայեթները բաժանվեցին սեկցիաների: Ամեն ոք կհիշի այս:

Թվում է, որ իրական Հայաստանը պետք է փնտրվեր այդ նույն վիլայեթների սահմաններում և, այդ դեպքում գործը, եթե անհրաժեշտ էր, կվերապահվեր պրեզիդենտի միջնադարաբյանը:

Ոչ մի արտաքին ուժ չէր կարող կանխել դաշնակիցներին՝ ցուցադրելու իրենց բարյացակամությունը: Քուրդիան ընկած է զիտապասա, ինչպես նաև Գերմանիան ու Ավստրիան: Ռուսաստանը այժմ նաև, նեպոզիտ է կանխեցնում սեղանից: Բոլոր բյուզանդական ազդեցությունները, նամենայն դեպս այդպես համաձայնեցող, զրամբ են: Բոլոր ներազդեցությունները կային ցանկացած պայմանները թիպարելու Քուրդիային: Չնայած քրտ, գաղափարները միայն կնքով շափ բավարարեցին հայերին, միջոցա մյուս երեք անջատվեցին նրա տարածքը: Այստեղ փլայեթների մի մասը մնում է Քուրդիային

կցված, իսկ մնացյալը, եփրատից արևելք, վերապահված է Քուրդիստանին:

Այս վերջին ֆայլը արդեն բացահայտ բյուզանդական ակտ էր, ուղղված Հայաստանի կենսական շահերի դեմ: Անշուշտ, հայերը դաշնակիցներից նվազ շահագրգռված չեն անկախ Քուրդիստան ստեղծելու գործում: Այս միջոցով խավարամիտ ֆուրդ ցեղապետները կղաղարեն բուրֆական մանր ֆաղաֆագետների ձեռքին ստոր գործիք լինելուց: Թանն այն է, սակայն, որ Քուրդիստան ստեղծվում է ոչ այնպես, որպես պետք է ստեղծվեր: Օտար տարածում նման արհեստական կազմավորումի գաղափարը ավելի շատ կսազեր ծեր մոլլա Իդրիսին կամ բուրֆական կառավարողներից նրան ընդօրինակողներին, որոնք երազում էին հայերական շրջանների «ֆրոգաման» մասին: Թայց եվրոպական դիվանագետների կողմից հայկական ստորադասների ոգեշնչողների հիմնական ֆաղաֆակաևությունը վերցնելը և վավերացնելը անսպասելի և ապշեցուցիչ հարված է:

Այս ակտի հիմքում ընկած ֆաղաֆակաևությունը բացահայտորեն տարբեր է, և կարելի է ըմբռնել, եթե մտաբերենք 1916 թ. Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև կնքված գաղտնի համաձայնությունը, որը վերաբերում էր Հայաստանի մասնատմանը հիշտ և հիշտ ևարբերդի գծի երկայնքով:

Գերսիմի և ևարբերդի սանջակները, որոնք այժմ վերապահվում են Քուրդիստանին, իրականում կազմում են և՛ աշխարհագրական, և՛ էթնիկական առումով Հայկական բարձրավանդակի անբաժան մասը: Պատերազմից առաջ այս շրջանում կային 100000 հայեր (85000 բոս կիևչի և 70 հազար բոս ֆիլենի) և նույն կամ ավելի մեծ թվով մի ազգություն, որը սխալմամբ ֆրոգական էր համարվում: Քուրդերը նրանց «ղզլբաշներ» են անվանում, հայերը՝ «դուզլիկներ»: Այս վերջին անվանումը ավելի հաճախ նրանք տալիս են Գերսիմի բնակիչներին: Արևել-

ում, մանկեղական տիրապետության ներքո, լեզուն համար-
յա դադարել է ազգության շափանիչ լինելուց, կարևորությամբ
տեղը զիջելով կրոնին, որպես գլխավոր գործոնի: Ե՛վ ղզլրաշ-
ները, և՛ Գերսիմի բնակիչները նետևում են մի կրոնի, որը տար-
բեր է Բրիտանեությունից ու իսլամից: Նրանց հավատալիքնե-
րը հիմնված են Բրիտանեական և մանիքեական ուսմունքնե-
րի մի խառնուրդի վրա՝ արտաբնատ սխալված շիիզմով:

Պատմական լեզվով ասած, այս նշանակում է, որ նրանք
աղանդավորներ են, հայկական պավլիկյանության հետևորդնե-
րից: Շնորհիվ նրանց շիիստական գծերի, սունիները նրանց
«ղզլրաշներ» են անվանում, դրանով իսկ նույնացնելով նրանց
պարսիկների հետ: Հայկական «դուգիկ» անվանումը, սակայն,
նշանակում է «աղանդավոր»: Սա հավանաբար բացատրում է
Գերսիմ անվան ծագումը՝ «աղանդավորների երկիր» (դուգ՝ հին
Դուրգից. այստեղից էլ Դուրգանեա և նրա արաբական ձևը՝
Դուրսիմ):

Պավլիկյան աղանդավորները գրավում էին նիշտ այն տե-
րիտորիան, որը Գերսիմի լեռնային շրջանից տարածվում էր
մինչև Խարբեղ, ինչպես որ նշված է մեր կողմից հաջորդ հոդ-
վածում: Բյուզանդիայի ներջման տակ նրանց մի մասը միացավ
պաշտոնական եկեղեցուն, մյուսները պահպանվել են առ այս-
օր Ակնի (եգին) շրջանում հոռոմ կամ ֆաղկեդոնական հայեր
անունով:

Մյուս կեսը տեղի տվեց իսլամի ազդեցությանը և յուրացրեց
այն հանելուկային տարազը, որն առ այսօր անեղծված է մնում
անիրազեկ մարդկանց համար: Բյուզանդական եկեղեցու նկատ-
մամբ տածած իրենց մոլեռանդ ատելության մեջ պավլիկյան-
ները, շքանկանալով ճանաչել նրա գերիշխանությունը, գերա-
դասեցին ընդունել իսլամը, որը երևան է գալիս արաբների հետ
ունեցած նրանց հարաբերություններից:

Չնայած քուրբերի ողջ հանդուրժողականությանը, ղզլրաշ-
ները և դերսիմները այսօր ավելի անբարյացակամ են քուրբե-
րի, քան թե Բրիտանեաների նկատմամբ: Ավանդույթներն ու
սովորույթները նրանց շատ ավելի սերտորեն կապում են վեր-
ջիններին: ղզլրաշները, մի երկրագործ ժողովուրդ, վայելում են
նաև գերազանց պողաբույծների և ունակ վանառականների
համբավ: Նրանց էքնիկական բնավորությունը և խաղաղասիրա-
կան հակումները նույնպես խստորեն հակադրվում են Բրդերին:
Ոչ մի հիմք չկա, ինչ էլ որ լինի միտումը, Բրդական ծագում վե-
րագրելու այս կիսաբրիտանյա տարրերին: Շատ ավելի մեծ ի-
րավունքով նրանք կարող են համարվել այդ երկրի բնիկ Բրի-
տանյա ազգաբնակչությանը պատկանողներ:

Համանման նկատառումները արգելում են ընդունելու նաև
Գիարբեֆիի վիլայեթի հայկական շրջանները՝ Արզանայի սան-
ջակը և Գիարբեֆի սանջակի հյուսիսային մասը, Քուրդիստա-
նին հատկացնելու արդարացիությունը: Պատմականորեն Գիարբե-
ֆիի նախապես ասորի-ֆաղդեացիների կամ ավելի շուտ երբեմնի
հզոր նեստորական եկեղեցու և Հակոբիկական դավանանքին հե-
տևողների հող էր: Այս եկեղեցիների հետևորդներին դեռ կարելի
է գտնել այնտեղ: Քրիստոնեական դոգմաների և մանմեղական
ուսմունքների խառնակումից առաջ եկան հավատալիքներ, ո-
րոնք հիմք ծառայեցին ստեղծելու անորոշ կամ չեզոք ազգության
կրոնական համայնքներ: Եվ այս համայնքին քուրիմացաբար
Բրդական ծագում է վերագրվում:

Իրենց բնական սահմաններում Գերսիմի, Խարբեղի և Ար-
զանայի սանջակները կազմում են Հայկական լեռնաշխարհի մա-
սը: Որևէ պետության աշխարհագրական ամբողջականությունը
էական է, թեկուզ այն լինի ստրատեգիական նկատառումներով,
որպես պաշտպանության միջոց:

Հայկական լեռնաշխարհը որոշակի ամբողջություն է, որը

ոչ մի հակառակություն չի ընդունում: Համաձայն կենչի պատկերավոր խոսքի, այն մի լեռնային տանիք է, որ իջնում է դեպի Սև ծովը հյուսիսում, դեպի Տիգրիսի երկու վտակների հովիտները հարավում և հասնում է Եփրատի ջրերով արևմուտքում:

Այս սահմաններում Հայկական լեռնաշխարհը իրենից ներկայացնում է մի աշխարհագրական, պատմական ու տնտեսական, ինչպես նաև մի ընդհանուր էթնիկական ամբողջություն:

Այս լեռնաշխարհում հիմնված պետությունը չի կարող կայուն համարվել, եթե ամբողջպես չի զբաղեցնում այդ լեռնային տանիքը՝ իր բնական թեփույթուններով:

Հնագույն ժամանակներում Հայաստանի պաշտպանության քառատեղիական գիծը անցնում էր Սղերդից Դիարբեքիի վրայով Մալաթիա, ամրությունների մի ամբողջ շարքով: Արձնը (այժմ ավերակ, Սղերդից արևմուտք), Մարտիրոսապոլիսը (ներկայիս Մուֆարկիներ), Անզղը (հայտնի ամրոց, այժմ Դիարբեքիից հյուսիս գտնվող էգիլ գյուղը, որտեղ պահվում էին հայ Արշակունի արքաների գանձերը) պաշտպանության այդ գծի վրայի հիմնական ամրություններն էին: Այստեղ էր նաև գտնվում Տիգրանակերտ նշանավոր քաղաքը:

Եփրատի աջ ափի երկայնքով, Մալաթիայից մինչև Սատայ (ներկայիս Մաղաղը), Քելիք գետի ակունքին, անցնում էր ամրությունների արևմտյան գիծը: Սրանցից Արաբկիրը, Արգովանը, Եգիներ, Դիվերիկը, Զմառան և Կամախը այսօր էլ դեռ կանգուն են: Այս գույգ գծերն էլ պահպանում էին Հայաստանի ստրատեգիական, ինչպես նաև բնական ամբողջականությունը:

Հայաստանի սահմանների հարցը մի սոսկական վիճարկություն չէ՝ պետության մեծ կամ փոքր չափերին վերաբերող, ինչպես որ այն կարող է թվալ պատահական դիտորդներին: Այն պետության բուն գոյության և նրա մշակութային ու քաղաքական կայունության համար կենսական հարց է:

Պատմությունը հաճախ է հայերին զրկել իրենց բնիկ լեռնաշխարհի վրա, որպես ամբողջի, քաղաքական տիրապետության առավելությունից: Այս տիրապետությունը հավասարապես մերժվել է այն արտաքին ուժերին, որոնք թուլացնելով Հայաստանը, բաղձում էին տիրանալ նրա բարձունքներին: Այդ մեծ թշնամիները՝ Հոմեր և Պարսկաստանը, Բյուզանդիան և արաբները, Քուրդիան և Իրանը հերթով մրցապայքարի մեջ մտան տիրանալու համար Հայաստանին և չկամենալով միմյանց զիջել այս բնական միջնաբերդը, ի վերջո համաձայնության եկան բաժանելու այն: Անդամահատված ազգային օրգանիզմը շատ բան է կորցնում իր կենսունակությունից:

Այստեղ է ընկած հայոց պատմության դժբախտ ասպեկտներից մեկը:

Այժմ, ինչպես և հնում, պատմության նույն սուրբ բարձրացել է Հայաստանի վրա՝ երկատելու այն և դրանով իսկ բաժանաբաժան անելու նրա ժողովրդի ուժերը: Հայաստանի քաղաքական վերածնության անհրաժեշտ նախապայմանն է, մեկ կառավարիչը, մեկ տիրապետությունը նրա ամբողջ տարածքի վրա: Ռոշակի ժամանակներում Հայկական լեռնաշխարհում հայկական, իսկ ավելի շատ մահմեդական ծագում ունեցող քաղաքական մանր օրգանիզմներ ապրել են կողմ-կողմի (թեև ոչ երբեք երկար ժամանակ):

Իրերի այսպիսի դրությունն ընդունելի էր և թույլատրելի այն ժամանակների պայմաններում, երբ Հայաստանում, ինչպես և ամենուր, ապրանքափոխանակությունն ազգային տնտեսության գերակշռող ձևն էր: Ամեն մի հովիտ, փակված լեռնաժողովրդով, ապրում էր սեփական արտադրանքի հաշվին: Ամեն մի լեռան կարիքները բավարարվում էին սեփական հատերով ու նախիրներով:

Ներկա ժամանակներում ոչ մի պետություն չի կարող մե-

կուսացված ապրել: Պետութան ծաղկումը որոշվում է այն միջոցներով, որոնց նա տիրում է արտաքին աշխարհի հետ հարգրակցվելու համար, ավելին՝ համաշխարհային տնտեսության հորձանուտի մեջ նրա ներգրավված լինելով: Մրանից է կախված պետությունների կենսունակությունը, նրանց ֆազական ու մշակութային արժեքը:

Հետևաբար, եթե միայն ժողովուրդների ինքնորոշման քակրքումը ազգային բաղձանքների ժամանակավոր բավարարման հեղափոխության ցուցադրում չէ, նա պետք է այնպիսի ձևեր բնորոշի, որոնք կարողանան երաշխավորել պետության անկախ գոյությունը:

Այն պահից, ինչ հայկական հարցը բարձրացավ, այդ երկիրը Եվրոպայի աշխին հանդես եկավ որպես մի մուրացկան, որը հովանավորություն է աղերսում իր բուն ֆիզիկական գոյության համար: Թերևս այդ պատճառով էլ Եվրոպական դիվանագետները գտնում են, որ որևէ մի նվեր, լինի դա քեկուզ երկու կամ երեք վիլայեթ, լիավին բավական է մի մուրացիկ ժողովրդի համար: Նրանք հակված են մոռանալու, սակայն, որ բռնի կերպով հայրենի երկրից վտարված հայերը իրենց տաղանդն ու աշխատասիրությունը դրսևորել են այնտեղ, որտեղ աշխատանքը անվտանգ է եղել, և զարգացրել են իրենց գործունեությունը համակրոպական մասշտաբով: Ոչ բոլորն են հաշվի առնում այն, թե ինչպիսի հոգևոր և նյութական զանձներ են կուտակել նրանք, ոչ միայն իրենց հայրենիքի սահմաններում, Թիֆլիսում և Քափվում, այլև հեռավոր Ռուսաստանում, Ամերիկայում ու Եվրոպայում: Հայերի ստեղծագործական ցրված ուժերը երկրում կենտրոնացնելու նպատակով պետությունը պետք է ապահովի այնպիսի պայմաններ, որոնք երաշխավորեն այս ուժերի ազատ ներհանգր և կիրառվեն համաձայն նրանց շափի:

Հայաստանը կարիք ունի ոչ միայն աշխարհագրականորեն

կարացված սահմանների, այլև մշակութային դրացիության: Այն սահմանն է առավել կարևոր, որը ելք է բացում լեռնային կիրճից դեպի ֆազակաները աշխարհ:

Այս հարցը արդեն դրվել է լուծվել է հայ ժողովրդի պատմությամբ: Հայերը միջանցք բացեցին դեպի Միջերկրական և այնտեղ հաստատեցին իրենց տիրապետությունը:

Դաս առած անցյալի փորձից, նրանք պնդում են, որպեսզի Հայկական Կիլիկիան միակցվի Հայաստանին: Հայերի ձգտումները, սակայն, բնորոշման են հանդիպում մեծ տերությունների կողմից, որոնք իրենք աչք ունեն Կիլիկիայի վրա: Հեշտ կյանքը հաշտվել նահանգի կորստյան հետ, եթե Յրանսիան, կամ անեֆսիայի ենթարկելով և կամ իր ազդեցության ոլորտը զցելով այն, հարակից սահմաններ հաստատեց Հայաստանի հետ: Այդպիսի կորուստը կփոխհատուցվեր ֆազակաները պետության սահմանակցությամբ:

Քայց ցավն այն է, որ, բացահայտարեն, մեծ հանրապետությունը գործում է ոչ դրոված իմաստությունից, այլ վատ տրամադրվածությունից հանդես մի փոքր և անօգնական թշնամու: Ես Կիլիկիայից այնքան բռնակցեց, որքան համապատասխանում էր սեփական կարիքներին, և հենց այն մասը, որը միջանցք պետք է ծառայեր Հայաստանին: Ավելին, նա բարձրացրեց կամ հնարավոր համարեց բարձրացնել մի արհեստական պատենչ իր և Հայաստանի միջև Քուրդիստանի սահմանազրիթին, առավել ևս, որ այդ պատենչը կառուցվում է մասամբ Հայաստանից կտրված հողերի հաշվին:

Երիտասարդ Հայաստանի երկունքը հող էր այնպիսի դաժան տառապանքով, որ մեկ ուժ չգտանք ուրախանալու նրա ծնունդով: Հայերը, խորապես վշտահար, կարող էին որոշակի միախորություն գտնել այն մտածման մեջ, որ հարավում Հայաստանը վերջապես շփման մեջ էր մտնում երկար տենչած

եկրոպական ֆազապարտւոյան հետ, որ Սիրիայում ներկայացնում էր Ֆրանսիան և Միջագետքում՝ Քրիտանիան:

Ինչ էլ որ լինեին Հայաստանին քելադրված հարավային սահմանները, ընդունելի կլինեին այն, որ սահմանաքաժան գիծը անցկացվեր Ֆրանսիայի և Մեծ Քրիտանիայի նոր ձեռք բերված տիրույթների դրացիութամբ: Ավելի լավ օգնություն չէին շնորհի Հայաստանին դաշնակիցները, քան նրա հարավային սահմանին բարձրացված այդ հզոր հենակետը: Ավելի լավ, քան մանդատը, որը նրանք փնտրեցին երկրի համար այնքան ստորացուցիչ ձևով:

Սակայն դաշնակիցների դիվանագիտությունը այլ կերպ գործեց և Հայաստանը դրեց անտանելի դրության մեջ: Երկիրը շրջապատվեց անֆազապարտ մահմեդական պետությունների օղակով: Արևմուտքից Քուրդիայի և արևելքից Պարսկաստանի մերձավորությունը անբավարար թվաց, ուստի և քաքարական Ադրբեջանն ու Քուրդիստանը ստեղծվեցին հյուսիսում և հարավում:

Ամեն ոք գիտի, որ Քուրդիստանը ընկած է ոչ թե Եփրատից, այլ Տիգրիսից արևելք և տարածվում է մինչև Զագրոսի լեռները և այնտեղից էլ մինչև պարսկական Արդեբան նահանգը: Եփրատից դեպի Արևելք Ուրֆայով և Մարդինով անցնող ֆրանսիական սահմանագծի երկարությամբ ընկած է ոչ թե Քուրդիստանը, այլ հին Օսրոնեան, Արգարյան թագավորների երկիրը՝ Ուրֆա կամ Եդեսիա կենտրոնով: Այն պատվավոր տեղ է գրավում վաղ քրիստոնեության և տարեգրություններում: Եսայիի հիմա, իր խայտաբղետ ազգաբնակչությամբ, այն ոչ մի կերպ չի կարող վերագրվել Քուրդիստանին:

Քուրդիայի անդամահատման իր սխեմայում Ֆրանսիացի գրող Լյուդովիկոս դը Կոնտենտոնը Եփրատը միացնող այս հողերը հանձնում էր Հայաստանին: Այնուհետ է, որ նա անիրագնել

էր իր հայրենակիցների ախորժակներին, երբ այն գրգռվել էր հաշոդությունից:

Իր հերթին հայերը գոն կլինեին, եթե ֆրանսիական սահմանաքաժան գիծը Սիրիայում բարձրացվեր մինչև Տիգրիսին կամ Հայկական լեռնաշխարհի ստորոտներին կապվելը (միևնույն է, թե որտեղ): Այդ դեպքում երկուսն էլ՝ Սիրիան և Հայաստանը, երաշխավորված կլինեին և՛ աշխարհագրական, և՛ կուլտուրական սահմանակցությամբ:

Արևմուտքում՝ քուրդ-հայկական սահմանում, Սևրի պայմանագիրը (80-րդ հոդված) նախատեսում է սահմանաքաժան գոտի Հայաստանի և Քուրդիայի միջև: Քանի որ Քուրդիստանի տարածքը հասնում է Գերսիս, այն ինքնուրույն և սահմանափակում է այս գոտին մի նեղ հողաշերտով՝ Հայաստանի հյուսիս-արևմուտքում:

Եթե հայկական պետության սահմանները ճշտապես սահմանազատված լինեին, նրա հյուսիս-արևմտյան սահմանը կանցներ, ինչպես նշվեց վերևում, Եփրատի աջ ափի երկայնքով, Մալաթիայից Արաբկիրի, Գիվրիկի և Գարահիսարի վրայով մոտավորապես մինչև Կիրասուն՝ Սև ծովի ափին:

Հյուսիսի և հարավի միջև հաղորդակցության գլխավոր կամ գրեթե միակ գիծը անցնում է այդ կետերով: Եփրատի ձախ ափի հողերի բնական պայմաններն այն անհարմար են դարձնում հաղորդակցության համար: Իր ստրատեգիական նշանակությունից գալով, վերահիշյալ գիծը երկրի կյանքում խաղացել է, և դեռ խաղում է կարևոր դեր, լինելով միակ գլխավոր նահապարհը, որը Հայաստանի վերին շրջանները միացնում է նրա հարավային գավառներին:

Սև ծովի ափից և մյուսն էլ երգումից հարավ, դեպի Ստորին Հայք և Միջերկրական կառուցվելիք ապագա երկաթուղիները հավանաբար պետք է անցնեն այս գծով: Այս ուղին պետք է

դառնա Հայաստանի գլխավոր տնտեսական և առևտրական գարկերակը, որը նրա համար լայն հորիզոններ կբացի դեպի Աժժով և Միջերկրական:

Այս գիծը պետք է ապահովվի Հայաստանին: Այդ դեպքում սահմանաբաժան գոտին պետք է հատվի Փոֆր Հայֆի հողերից Եփրատի աջ ափի համակարգում՝ Սվազի սանջակի սահմաններից, որը տրամադրված է Հայաստանին Խարբեղի և Դիարբեֆիի հետ միասին:

Վերջնական վճիռը կախված է մեծ իրավարարից՝ Միացյալ Նահանգների պրեզիդենտից: Ինչպես է նա գիտակցում իր խնդիրը: Իրավունք ո՞ւնի նա անցնելու Աևրի պայմանագրով իրեն շնորհված լիազորությունների սահմանը: Այդ բանը միայն ինքը գիտի: Եվ պետք է արդարացնի իր վրա դրված վստահությունը վիճարկության ոչ ձևական, այլ սպառնիչ ու արդարացի լուծմամբ:

Քոլոր դեպքերում, ոչ ոք չի կարող մերժել նրան սահմաններն ուղղելու իրավունքը, քեկուզ և միայն տերիտորիայի փոխանակությամբ: Համաձայն 90-րդ հոդվածի իմաստի, պրեզիդենտը լիովին լիազորված է Հայաստանին տրամադրելու բոլոր շուրս վիլայեթները: Քվում է քե նա իրավունք ունի նաև պահանջելու՝ Հայաստանին միակցել Հայկական լեռնաշխարհի վերը հիշված մասերը սահմանային Սամսունի և Հաֆֆյարիի սանջակների հաշվին:

Խարբեղի սանջակը ընդգրկում է 10000 ֆառակուսի կիլոմետր տարածություն. նույն չափի տարածք է զբաղեցնում նաև Դերսիմի սանջակը: Արդանայի սանջակը ներառում է 8000 ֆառակուսի կիլոմետր, նույնքան էլ Դիարբեֆիի սանջակի հյուսիսային անկյունը: Հետևաբար, Հայաստանի պահանջած շրջանները կազմում են մոտավորապես 30000 մինչև 36000 ֆառակուսի կիլոմետր տարածք: Տրապիզոնի վիլայեթի արևմտյան

կիսն ընդգրկում է 15000 ֆառակուսի կիլոմետրից ոչ պակաս տարածք, մինչև Հաֆֆյարիի հարավային մասը նույնպես 17000-ից պակաս չէ (ամբողջ սանջակը ընդգրկում է 25700 ֆառակուսի կիլոմետր տարածք): Այսպիսով, փոխանակման համար առաջարկված տերիտորիաները հավասար չափերի են, հետեֆաբար և բոլոր կասկածները, քե Հայաստանը տարածալային ընդարձակում է փնտրում, բացառված են:

Հայաստանի՝ սեփական բնական և պատմական սահմաններում հաստատվելու պահանջը արհամարհական ժպիտ է առաջ քնում որոշ ֆաղափագետների ու հասարակական գործիչների նաև, ովքեր կասկած են հայտնում հայ ժողովրդի մի այսպիսի ընդարձակ տերիտորիա կառավարելու ունակության մասին:

Մեր կողմից պայմանով որպես Հայկական լեռնաշխարհ վերադասված սահմանները զբաղեցնում են 200000 ֆառակուսի կիլոմետր տարածք, ներառյալ և՛ բուրֆաց, և՛ ոռուսաց Հայաստանը:

Հայերի թիվը, ներառյալ Քուրֆիայից տարագրվածները, այժմ Անդրկովկասում հաշվվում է 2500000-ից ոչ պակաս. հաշվելով ոչ հայկական տարրերին մեկ միլիոն, Հայկական պետությունը այդպիսով պարունակում է 3¹/₂ միլիոն ազգաբնակչություն:

Ավելի քան 200000 հայեր այժմ հավաքված են Կոնստանդնուպոլսում և նրա շրջակայքում: Ոչ պակաս քան 100000 մարդ կարելի է գտնել Սիրիայում և Կիլիկիայում: Հայ տարագիրների թիվն Ամերիկայում վաղուց անցել է հարյուր հազարից: Մենք չենք նշի հայկական գաղութները Քուլդարիայում, Եգիպտոսում և աշխարհի մյուս մասերում: Նրանց մի նշանակալի մասը, քեև վտարանդի, չի կարել բոլոր կապերը հայրենիքից և անկասկած կվերադառնա:

Նրե սահմանափակվելու լինենք վերը հիշված 3¹/₂ միլիոն թվով, ապա, հավասարապես բաշխելով բնակչությանը, միջին

Տնայվով կունենանք ոչ պակաս քան 17 մարդ մեկ քաղաքում կիրովմետրի վրա: Ազգաբնակչության նման հավասար բաշխումը պետք է դառնա նոր կառավարության առաջնահերթ խնդիրներից մեկը: Երկար ժամանակ է, որ Անդրկովկասի հայ ազգաբնակչությունը տառապում է սակավահողությունից և հարկադրված է եղել տարագրվելու Քուրդստան, Սիբիր և անգամ Ամերիկա կամ աշխատանք փնտրել մեծ ֆաղափներում՝ ամենից առաջ Քաֆկում:

Այսուհետև հայկական գաղթականությունը պետք է ուղղվի դեպի Հայաստանի հարավը, առավել ևս, որ նշանակալի քաղաքային գյուղացիություն այստեղ էր գաղթել Քուրդստանից 1828 և 1878 թվականներին: Ախալցխայի, Ախալքալաֆի և Ալեքսանդրապոլի գավառի մեծ մասը բնակեցված են գաղթականներով, որոնք բողեցիներ էրգումի վիլայեթը 1828 թվականին: Նոր Քաջազենտի գավառը իր անունը ստացել է հիմնադրողներից, որը, Ալաշկերտի հետ միասին, եղել է ներկա գաղթական ազգաբնակչության բնօրրանը: Ավելորդ ազգաբնակչությունը պետք է կրկին վերաբնակություն հաստատի Քուրդստանից հեռավորում:

Ինչպես արդեն նշվեց, հավասար տեղաբաշխումը կտա միջին հաշվով 17 մարդ ամեն մի քաղաքային կիրովմետրի վրա: Այս քաղաքային կիրովմետրը հասկանալու համար անհրաժեշտ է գաղափար կազմել Քուրդստանում ազգաբնակչության միջին խտության մասին: Այստեղ միջին թիվը 10-ից մինչև 15 բնակիչ մեկ քաղաքային կիրովմետրի վրա: Այսպես, հաշվված է, որ Անգորայի կենտրոնական վիլայեթը ունի 892901 բնակիչ 83000 քաղաքային կիրովմետրի վրա, այսինքն մոտ տաս մարդ մեկ քաղաքային կիրովմետրի վրա: Իկոնիան՝ 91600 քաղաքային կիրովմետր, 1086000 բնակչությամբ, այսինքն նույնպես մոտ 10 մարդ մեկ քաղաքային կիրովմետրի վրա: Առավել խիտ բնակեց-

ված Զմյուռնիայի վիլայեթը ունի 1300000 բնակչություն 53000 քաղաքային կիրովմետրի վրա, այսինքն շուրջ 24 մարդ մեկ քաղաքային կիրովմետրի վրա և այլն: Միջազգեստում միջինը 5 մարդ է մեկ քաղաքային կիրովմետրի վրա:

Եվ ոչ էլ պետք է մոռանալ, որ Հայաստանը նման չէ Միջազգեստին կամ Ասորեստանին, որտեղ հողի ամեն մի կտոր համար է մեծապես քանակարժեք կուլտուրաների մշակման համար: Հայաստանի նիշտ կեսը լեռնային շրջան է, անհարմար նայնիսկ անասնապահության համար: Անֆաղափակիք ժողովուրդների դարավոր տիրապետությունը ավերել է հողի մշակումը, և նույնիսկ այն բարձունքները, որոնք հայտնի էին ժամկետային բուսականությամբ, այժմ լեռնային լեռնային կենդանիների և անասունների կենդանիների ներգործության պատճառով: Ներկա պայմաններում միջին հաշվով քաղաքային կիրովմետրի վրա 1—12 բնակիչը պետք է սովորական համարվի: Երկրի չի կարող բավարարել ավելի մեծ թվով բնակչության, մինչև որ չկանգնի արդյունաբերական զարգացման ուղու վրա:

Ինչպիսին կլինի դրա հետևանքը, դեռևս պարզ չէ: Երկրաբանների հայացքները տարբեր են Հայաստանի հանքային պահուստների հարցում: Հանքեր հայտնաբերվել են միայն Հայաստանի լեռնաշխարհի սահմաններին, որտեղ հարակից հովիտների լանջերին բացել են հանքային երակներ: Հանքաբեր են հայտնաբերվել Արղանայում, Հայկական լեռնաշխարհի հարավային լանջերին և Գյումուշխանում՝ հյուսիսային լանջերին, Երևանում, Բազարչայ կամ Հայկական Օրոտան գետի հովտում՝ մինչև Երևան և Կատարի հանքերը և վերջապես, Ալավերդու հանքերը Գեքետ գետի հովտում: Այս չորս մետաղաբեր շրջանները Հայաստանի չորս հանքարդյունաբերական կենտրոններն են: Այսպիսիք են Արի պայմանագրի առաջ քերած խո-

ներն ու փաստարկումները: Կան բերանավառներ և անհավատներ, ովքեր կասկածի տակ են առնում նորածին փոքր պետությունների հարատևությունը: Հայաստանը չի կարող դասվել նրանց շարքը. նախորդները ծնված են օտար արյունից, իսկ վերջինս՝ սեփական:

Դաշնակիցների դիվանագիտությունը պետք է ավելի ազնիվ լինի իր հարաբերություններում մի ժողովրդի հետ, որը վաղուց ի վեր որդեգրել է այն սկզբունքը, որ ազնվությունը լավագույնը և փառաբանականությունն է: Նրանք անկեղծորեն դրել են իրենց բախտը դաշնակիցների ձեռքը: Ամենևին էլ գազտեիք չէ, որ Սևրի պայմանագրի բերությունները և տերիտորիալ սահմանագծման արատները սպառնիչ բացատրություն են գտնում այն կասկածամտության կամ նախապաշարման մեջ, ըստ որի հայերը որոշ տերությունների կողմից դիտվում են որպես ռուսական կողմնորոշում ունեցող ժողովուրդ: Թվում է, թե ռուսական փառաբանականության հանդեպ հայերի թուլության դրոշմը նախախնամության կողմից չէ անջնջելիորեն խարանված նրանց նակատին: Որևէ մի ժողովրդի համակրանքը ազդում է կյանքի իրական պայմաններից բայց ոչ ընդհակառակը—*vice versa*. եթե այդ թուլությունը պետք է հաղթահարվի, պետք է փոխվի նաև ժողովրդի փառաբանական գոյությունը:

Հայերի երեսը դեպի հարավակողմ դարձնելը ամբողջությամբ դաշնակիցների դիվանագիտության գործության մեջ է Մինչդեռ վերջին երկու տարիների ընթացքում նրանց կասկածահարույց փառաբանականությունն Անդրկովկասում ամեն ինչ արեց ուժեղացնելու համար հայերին նիշտ հակառակ ուղղությամբ, այն է՝ ռուսական կողմնորոշման անխուսափելիության մեջ: Բացի այդ, Սևրի ընդարձակ սրահներում դաշնակիցներին զորու էին մեկընդմիջում վերջ տալու հայկական ձգտմանը դեպի հյուսիս, խաբսլելով դրա պատմական հիմքերը: Սակայն

նրանք ավելի լավ բան չմտածեցին, քան սեղմելու Հայաստանը մահմեդական պետությունների շրջանակի մեջ և նրան կրթելու իրենցից՝ հարավում, Ռուսաստանից՝ հյուսիսում: Հայերը մահառում էին ազատ և անկախ երկրի համար, բայց ոչ ցեղեկա լույսից փակ բանտի համար, բանտ, որին հսկում են բուրժերը, քաքարները, ֆրդերը և նրանց բարեկամները:

Վերջին խոսքը պատկանում է մի հզոր դեմոկրատիայի պրեզիդենտին: Նման իրավագործությունը խորհրդանշական է: Հայկական հարցը վաղուց դադարել է սոսկ հայկական լինելուց: Այն ժամանակակից մարդկության գիտակցության հարցն է: Հայերն արել են մարդկայնորեն հնարավոր ամեն բան հիմնադրվելու սեփական տանը: Պատմությունը չգիտե ոչ մի ուրիշ ժողովրդի խնդիր, որն այդքան զոհաբերություններ արած լինե՞ր նաև ազատության: Մտրկության և նվաստացման անդունդից նա բարձրացել է վեհապանձ հերոսության և ինքնագոհության բարձունքները: Հայ ժողովուրդը դեռևս խեղդվում է արյունից և անհամբեր սպասում է անկողմնապան իրավարացի վերջնական վնդին մի ակտի մասին, որը ստորագրել են դաշնակիցները՝ կանգնած մեկ միլիոն նահատակված հայերի դիակներին վրա:

20 հոկտեմբերի, 1920
Լոնդոն

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՊՍՏՄԱԿԱՆ ՀԻՄՔԸ ԵՎ ԹՈՒՐԵԻԱՅԻ
ԱՆԿՈՒՄԸ

«Ցարիզմը Փոքր Ասիայում: Հայկական հարցի ծագումը հողվածի կապակցությամբ, տպագրված Revue politique international-ում, 1917, մարտ—ապրիլ:

Ընթացիկ կարծիքը Թուրքիայում հայկական հարցի ծագումնաբան վերաբերյալ, ինչպես արտահայտել է մի շնական մեկ նաբան գայի և գառան առակի օրինակով: Թուրքական պատական համակարգը որպես «Նիզամ արթընդա հայդուդ»: Բուրժուազիայի փորձերը և նրանց ծախողման պատճառով Տեղաբնակ ազգությունները որպես թուրքական կայսրության մշակութային և աշխատանքային հիմք: Էքսկուրս կայսրության քրիստոնեական և մահմեդական երկրները՝ պետական զանազանի հանդեպ նրանց վերաբերությամբ: Թուրքիայի քրիստոնյաների, մասնավորապես հայերի, քաղաքակրթիչ դերը և կայսրությունը եվրոպականացնելու ու փրկելու համար նրանց օգտագործելու կորոված հնարավորությունը:

Քաղաքական հորիզոնում ուրվագծվող և իրենց լուծման սպասող բազմաթիվ վիճելի հարցերից առանձնապես հայտնի և բարդը Մեծավար Արևելի հարցն է¹: Մեծավար Արևելի

¹ Այս հոդվածը, ինչպես և հաջորդը, գրվել է Պետրոգրադում 1918 թ., դա նակիցների գեներալի հաղթանակից մի քանի ամիս առաջ: Հեղինակի կամքով անկախ պատճառներով դրանք միայն հիմա են լույս տեսնում, երբ կարող են հնացած լինել կամ կորցրած հրատապ հետաքրքրությունը, քանի որ հետ

կենտրոնն է, որի շուրջ պատվում և բախվում են մեծ տերությունների համաշխարհային շահերը: Որպես այդպիսին այն անկասկածելիորեն դառնում է գլխավոր օղակը նպատակի շղթայում՝ համաշխարհային հեգեմոնիայի համար մղվող կռախիցիան մեծամարտում:

Հակառակորդների ագան հայացքը երկար ժամանակ բեռնված էր մեռնող «հիվանդ մարդու» հարուստ ժառանգությանը: Շուրջ մեկ դար Թուրքիան, Պենելոպեի նման, շրջապատված էր երկրպագուների ամբոխով, որոնք տեսնում էին նրա լված հրապույրներին: Չունենալով վերջինիս առաջինությունները, նա պատրաստակամորեն հերքով իրեն առաջարկում էր ամեն մեկին, պայման դնելով, որ իր գոյությունն ապահովված լինի:

Հասարակաց գիտելիք է, որ եվրոպական հակառակորդները պատարում էին Թուրքիայի արհեստական գոյությանը և ապահովում էին նրա ամբողջականությունը, ոչ որովհետև ապրող մարմինը արժանի էր նման խնամքի, այլ բացառապես առաջնորդվելով «ուժերի հավասարակշռության» սկզբունքով: Հասարակ լեզվով ասած այս նշանակում է, որ բոլոր վիճող կողմն-

այում տեղի ունեցան մեծ կարևորության դեպքեր՝ մեր ըննարկած հարցը իր լուծումը գտավ Արևում:

Չնայած դրան, ես վճռեցի հրատարակել դրանք առանց որևէ փոփոխության: Նույնպես որ շարադրել էի ոչ վաղ անցյալում: Ես հրատարակեցի համոզված լինելով, որ դրանց տեսական հետաքրքրությունը մնում է ուժի մեջ: Սրանք էքսկուրսներ են, հիմնված պատմական ըմբռնողության անկողմնապահության վրա և միայն մեզ չեն պատկանում: Դրանք վաղուց պետք է սեփականությունը զուտնային նրանց, ովքեր կոչված են քակելու Արևելյան հարցի հանգույցը: Այժմ, կատարված փաստից հետո, հիշյալ հոդվածներում զարգացված դրույթը կարող է հիմք ծառայել արժեքավորելու թուրքական պայմանագիրը: Նրա առաջ բերած նկատառումները, այնքանով որքանով դրանք վերաբերում են այսպիսի, շարադրված են այս էքսկուրսին նախորդող հոդվածում:

րի պայմաններում մրցակցության առարկան իրեն գտնում է կրավորական երոսդ կողմի դրության մեջ, որը բույլատարու էր նրան քառշ տալու ամոթալի գոյություն:

Այժմ, երբ համաշխարհային պատերազմը մտ է լուծելու միջազգային ֆաղափականության բոլոր հին պրոբլեմները թուրքիան չի կարող խուսափել պատմության մեջ իրեն արժան հակատագրից:

Թող երիտթուրք երազողները, սատար գտած իրենց զինակիցների հաղթական սվիններից, հույսեր փայփայեն վերականգնելու թուրքիան իր երբեմնի փառքում: Անողոֆ իրականությունը շուտով կցրի նրանց պատրանքները: Նրանք իրենց բեռը վրստահել են գերմանական նավին, որը երկար ժամանակ է, ինչպես ղեկավարում է անարգել միջազգային նավագնացության փոքր կոտ ծովում: Շուտով նրանք կհամոզվեն, որ առաջին իսկ դրժ քախտության ղեկավարում, փոքրիկի առաջին իսկ պոռթկումի ժամանակ թուրքական քալաստը ծով կենտվի:

Պատմության նեմեսիսը և՛ փոփոխական է, և՛ անողոֆ հատկապես նրանց հանդեպ, ովքեր, լիովին արհամարհելով ի մաստությունն ու խիղճը, ոտնակոխ են անում նրա օրենքները Ռեֆան հանախ է նա նետում հույսի հանկարծական շողշողուն, բայց վերջին հառագայք իր գոհերի վրա, որպեսզի արձակի առավել սոսկալի վերջնական դատավճիռ:

Թուրքիային սպասվող հակատագիրը, ի բաց առյալ բոլոր լավատեսական բաղձանքները, թուրքիան ինքն է պատրաստել իր համար: Այն կախված է երկու զլխավոր գործոնների կարծանարար գործողությունից, որոնք սովորաբար դիտվում են որպես ներքին տարանջատում և արտաքին նեշում: Այս երկու գործոնների միջև, որոնք հակատագրական հիվանդության նման ֆայֆայում են նրան, թուրքիան գալարվում է անօգնականորեն, անուժ կասեցնելու նրանց ֆայֆայիչ գործողությունը:

Այս գույգ գործոններն էլ, ընդունված է, որ կապված են թուրքիայի բրիտանյա հպատակների բախտի հետ: Այն պահից ի վեր, ինչ քալկանյան ժողովուրդները դեն նետեցին թուրքա-բրիտանական խառնաշփոթությունը, այն կարծիքն է տիրում, որ այս գործոնների ֆայֆայիչ ազդեցությունը կենտրոնացած է թուրքիայի հանդեպ ուս-հայկական հարաբերություններում: Ռուսաստանը ներկայացվում է իրրև մի ծանրություն, որը նեշում է գործադրում թուրքիայի վրա հայկական լծակի միջոցով:

Այսպիսին է նրանց կարծիքը, ովքեր արտաքին վտանգը հասկանում են որպես տարածֆային կորուստների հնարավորություն նշանակող վտանգ և բոլոր ազգային բաղձանքները դիտում են իրրև ներքին տարանջատողականություն: Նախ և առաջ, այս է բոլոր թուրքական ուլեմների կարծիքը, եկեղեցական թե աշխարհիկ, հին թե նոր տիպի, այն է՝ որ դարեր շարունակ ուսական վտանգը շեղել է թուրքիայի ուժերը և արգելակել նրա զարգացումը, հայկական հուզումները խթան են ծառայել Ռուսաստանին իր լայն որովայնի մեջ կլանելու թուրքական արևելյան նահանգները, որոնց կորուստը խախտում է թուրքական կայսրության աշխարհագրական ամբողջականությունը Մերձավոր Արևելքում:

Այս տեսակետը ընդունվեց նաև Եվրոպայում, փաստորեն իր ծագումն առնելով Եվրոպայի ֆաղափական աշխարհի այն մասի ազդեցության ներքո, որը գաղտնի կամ բացահայտ համակրում էր թուրքերին: Եվրոպայում նրա ժողովրդականության շափերի մասին կարելի է դատել այն փաստից, որ այն նույնիսկ Ռուսաստանի դաշնակից Ֆրանսիայում չէր անտեսվում, շխոսելով արդեն թուրքական գործերում Ռուսաստանի պատմական հակառակորդների մասին:

Պատերազմի ամենանեոուն պահին միջազգային ֆաղափակա-

նությանը և համաշխարհային մշակույթին նվիրված մի ֆրանսիական պարբերական անդրադարձավ Փարիզի հետ ոռուհայկական հարաբերությունների հարցին: Նման մի ժամանակ ֆեննարկելով այս հարցը, հեղինակը հնարավոր համարեց վերաբերվել դրան այնպիսի մի ձևով, որը կարող էր հարուցել ամենավատթար տիպի բուրժուական կամ գերմանական մամուլի նախանձը:

Այդ պարբերականի խորագիրն է «La Revue politique Internationale», որը հրատարակվում է Փարիզում 1914 թվականից: 1917 թ. մարտ—ապրիլ ամիսների համաժամում կա մի հոդված «Ցարիզմը Փոքր Ասիայում: Հայկական հարցի ծագումը» վերնագրով: Հեղինակի անունն է Մ. էդգար Գրանվիլլ, որը անձամբ ինձ ոչինչ չի ասում, բայց որը և ոչ մի կերպ չի սփռում հոդվածի հետաքրքրականությունը, որը շատ առումներով մեծապես ուսանելի է:

Հոդվածի էությունը հետևյալն է. Մարդկության ներկա մեծ դրամայում, որը խաղացվում է մեր աշխ առջև, ոռուսական ցարիզմը խաղում է ամենատխուր դերը: Այժմ, երբ Ռուսաստանի դաշնակիցները ի վիճակի են ազատորեն ֆեննադատելու անկյալ վարչակարգը, որը երեք դար շարունակ բունավորում էր Եվրոպայի մթնոլորտը, բույլատրելի է կանգ առնել և հանգամանորեն հայհոյել նրա արտաքին ֆաղափականությունը: Այդ ֆաղափականության գլխավոր շարժիչ ուժը շատ հեռու է բավարար չափով հայտնի լինելուց, շնայած անիրագրելի, թերևս մեծահոգի ֆաղափագետների դրա շուրջ բարձրացրած աղմուկին: Խնդրո վերաբերյալ առարկան հայկական հարցն է: Համաշխարհային դրամայի նախապատրաստական պահերի մեջ հայկական հարցը ամենակարևորներից մեկն էր, որը բախման հանգեցրեց մեծ տերություններին: Այս հարցը շափից դուրս խառնաշփոք հարց էր, և նրա հիմնական ճշանակությունը պարզ էր միայն փոքր-

թիվ դիտարդների, որոնք ֆաղափանոթ էին արևելյան գործերին: Բալկանյան տագնապի և համաշխարհային պատերազմի միջև ընկած կարև ժամանակամիջոցում նրանք երկյուղով էին նետում հայկական հարցին, կանխատեսելով, որ նրանում անող վտանգ կա Եվրոպայի խաղաղության համար: Նման փորձագետների թվին է հեղինակը դասում, իհարկե, իրենից զատ, մի ֆանի անգլիացի պառլամենտականների, ովքեր 1913—1914 թթ. Համայնքների պալատում ոռու—հայկական հարաբերությունների վերաբերյալ վիճարանությունների ընթացքում մատնանշել էին, որ ցարական կառավարության գաղտնի գործունեությունը Փոքր Ասիայում ամբողջ արևելյան ճգնաժամի աղբյուրն է, որը սպառնում է գործուն դեր ունենալ համընդհանուր աղետում:

Հեղինակը վկայակոչում է այս ապացույցը, որովհետև «մամուլի կողմից մոլորության մեջ գցված հասարակական կարծիքը ընդհանուր առմամբ բավական թյուր և մանկամիտ գաղափար է կազմում արևելյան գործերի մասին: Նա հավատ է ընծայում գայլի և գառան մասին առակին՝ վայրագ և մոլեռանդ մահմեդականի, որը ժամանակն անցկացնում է հալածելով անմեղ և հրեշտակակերպ արևելյան քրիստոնյաներին: Եվրոպական առասպելը միայն մեկ մեղավոր կողմ գիտի՝ Իսլամը: Արեվելյան քրիստոնյաները անմեղ զոհեր են և Ռուսաստանը՝ ուղղափառների հովանավորը, Արևելքի բոլոր ճնշված ազգությունների սիրագործով մայրն է: Այս ժամանակավրեպ առասպելի շնորհիվ հայերը ի վիճակի են եղել գրավելու ֆաղափակիրք աշխարհի բարոյական աջակցությունը, և միայն ֆշերն են նեղություն կրել հայտնաբերելու, թե արդյո՞ք Արևելքում կատարվող խառնակությունների կոպիտներում չկա մի գաղտնի գործակալ, որը սեղմում է գաղտնի զսպանակները հոգուտ սեփական հատուկ շահի: Իսլամին բոլոր սխալների համար պատաս-

խանառու դարձնելը հարմար էր նրանց համար, ովքեր բավարարվում էին տափակաբանություններով և չէին մտահոգվում վերլուծել հարցը և իմանալ նրա նշմարիտ նշանակությունը: Մարդիկ հազվադեպ էին կամենում պատկերացնել, որ քույրը, որ բունավորում է Արևելքը, արգելալից իսլամի զարգացումը և բուրֆա—ֆրիստոնեական հարաբերությունների բարելավումը, նույնական էր այն քույրի հետ, որով ցարիզմը բունավորում էր Ռուսաստանը և խորթացնում նրան ամբողջ Արևմտյան Եվրոպային: Ավելին քան մեկ դար Օսմանյան կայսրության փառաբանող բժիշկները հավատում էին իրենց խնամյալի անբուժելի հիվանդությանը, որի անխուսափելի մահը նրանք այնքան հանախ կանխագուշակում էին: Նրանք չէին պատկերացնում, որ բուժման ամենահասարակ և առավել արդյունավետ մեթոդը օտար խարդավանքի քույրի հեռացումն է՝ անուրացնելով այն ռուսական փառաբանությանը տարբեր ոգով»:

Այսպիսին են ֆրանսիացի լրագրողի մտքերը, և նրանք լիովին բնորոշ են մի որոշակի վերաբերմունքի դեպի բուրֆական կամ, այսպես կոչված, արևելյան հարցը: Չարիքի արմատը, հետևաբար, ընկած է արտաֆին, գլխավորապես ռուսական, խարդավանքների մեջ: Չլինե՞ր այդ այդպես, Քուրֆիան վաղուց ի վեր անեցրած կլիներ իր փետուրները և հասած կլիներ եվրոպական փառաբանության արշալույսին, որի երաշխիքը ընձեռում է իսլամի դեմոկրատական ոգին և անատոլիական հյուսիսային պատրաստակամությունը՝ տեղի տալու փառաբանող բիշ ազդեցությանը:

«Յուր փորձագետ արևելագետները Անգլիայում, ինչպես և մյուս երկրներում,— ասում է հեղինակը,— համաձայն են այն բանում, որ Ղուրանը ամենևին չի արգելում իսլամի փառաբանական հաստատությունների վերակազմակերպումը: Նրա ոգին էպես դեմոկրատական է և ընդունում է ամենաարմատական

բարեփոխումներ, պայմանով, որ նրանք ընդունվեն մուսուլմանական հողի տակ և հրատարակվեն անկախ մանկագրական կառավարության կողմից՝ գերծ ամեն մի արտաֆին նշումից: Անատոլիայի գյուղացու բնավորությունը, որի գովքը երգեցին ներկա պատերազմի ընթացքում նրա հետ շփման մեջ մտած բոլոր անգլիացիները, բացառում է խիստ մեթոդների անհրաժեշտությունը, որը պետք է կիրառել մյուս ժողովուրդների նկատմամբ, ովքեր ոտք են դնում բարեփոխումների ուղին: Նրա առասպելական հլու հնագանդությունը քույր է տալիս սպասելու, որ նա առանց դիմադրության կընդունի ամենախոր փոփոխությունները, եթե միայն նրան սովորեցնեն, որ ամենից շատ նա կարիք ունի գյուղատնտեսական տարրական գիտելիքների, որը նրա բարեկեցության էական պայմանն է»:

«Եթե ես պնդում եմ այս կետի վրա,— շարունակում է հեղինակը,— ապա այն պատճառով, որ հայկական հարցը միշտ էլ Եվրոպայում դիտվել է դարավոր մանացու թշնամության լույսի տակ՝ «մոլեռանդ մուսուլմանների», ովքեր անգիբող են փառաբանությանը, և հայկական ոգու միջև, ովքեր ձգտում են վերականգնել բարեկամական հարաբերությունները Արևմուտքի հետ, Փոֆր Ասիայում հայերի առաջխաղացման պահից ի վեր: Նրանց փոխադարձ հակամարտությունը այլ բան չէ, եթե ոչ արտաֆին խարդավանքի արհեստական և միայն վերջին ժամանակների պտուղ: Մի պարզ հայացքը բուրֆա—հայկական հարաբերությունների վրա անցյալում բավական է ապացուցելու, որ երկու ազգություններն էլ ապրել են խաղաղ և բարի հասկացությամբ և ոչինչ չի եղել որ խորթացնի նրանց միմյանցից»:

Ես գրեթե ամբողջությամբ վկայակոչեցի ֆրանսիական պարբերականի զարգացրած գլխավոր դրույթը, որը կազմում է բուրֆական հարցում հեղինակի տեսակետի հիմնաքար: Այս մեկնակետերը կանխորոշում են հեղինակի հետագա հայացքները:

րը ոռս—հայկական և թուրք—հայկական հարաբերությունների նկատմամբ: Համաձայն հեղինակի, Ռուսաստանի նվաճողական ֆաղափականությունը և ոռսական դիվանագետների խարդավանքները Եվրոպայի հետևողական միջամտության հետ թուրքական գործերում միակ պատճառն են Քուրֆիայի բոլոր աղետների և կիզակետը ամբողջ արևելյան և նրա հոգեզավակ հայկական հարցի:

Թեև հողվածի բուն նյութը շատ հեռու է հեղինակի իրագեկությունից, էլ ավելի հնամաշ է նրա գաղափարը: Նրա հավակնությունները չեն համապատասխանում Հայաստանի ողբերգության հանդեպ այս մակերեսային և թեթևամիտ վարվեցողությամբ: Այն արդյունք է Արևելյան հարցի նույնքան աղֆատ, որքան և հնացած տեսակետի: Գայլի և գառան «հնացած առակի» աղմկայից հերժումը սպասել էր տալիս, որ կհիշատակվեն կանաչ արոտները, որտեղ գառը խաղաղորեն արածում է գայլի կողքին: Սա շատ ավելի դժվարին խնդիր է, քան թե նույն հին երգը նորից ու նորից երգելը, որը հեղինակը գերադասում է անել տհաճ նոտաներով:

Նրան պակասում է այն խորիմաստ ըմբռնողությունը, որն անհրաժեշտ է իջնելու համար դիվանագիտական գոռոզամիտ աստիճանից հարցի պատմական խորքերը, որպեսզի կոանի նրա ծագումը: Իսկ այս բանը չէր կարելի սպասել մի մարդուց, ով հնարավոր է համարում խարդավանքների մեջ փնտրել՝ գտնելու մի պատմական երևույթի հիմքն ու բարձրակետը, որը ավելի քան մեկ դար է ինչ անդժված է դարձել ֆաղափակիրը աշխարհի համար:

Պատմական կոնցեպցիայի բացակայությունը առավել քան ակնհայտ է դառնում հեղինակի վերաբերմունքից թուրք—հայկական հարաբերությունների հանդեպ: Նա դժվարությամբ է կարողանում տեսնել նույնիսկ տասնիններորդ դարի կետերը և ի

վիճակի չէ քափանցելու անցյալ դարերի խավարի մեջ: Եվ այդպիսով, հայկական հարցի ակունքների իր փնտրումում նրա մտորումները խարխիս են նետում «ռուսական խարդավանքի հիմքի» վրա և անգոր են սավառնելու դեպի այնպիսի պատմական բարձունքներ, որոնք հնարավորություն տալին նրան ըմբռնելու այն ողբերգությունը, որը ստեղծեց հայկական հարցը Քուրֆիայում: Միայն այդ դեպքում, դիվանագիտական մացառուտների ներքո, կկարողանա որևէ մեկը հայտնաբերել պատմական նառագայթները, որոնց վրա հավասարապես ընկած են Հայաստանի ցավը և թուրքական պրոբլեմը:

Եթե մենք հանգամանորեն կանգ առանք մեզ հետաքրքրող հարցի նկատմամբ այս մակերեսային վերաբերմունքի վրա, ապա ոչ այն պատճառով, որ այն արտահայտում է հեղինակի անհատական տեսակետները: Այս տեսակետները ավելի քան ձեռնված են, քան նրանք, որոնց դեմ հեղինակը բերում է իր փաստարկումները: Նրան պատկանում է միայն դրանց առավել գունավորված ցուցադրումը՝ անկասկած թուրքասիրական ոգով: Հնամաշ տեսակետները մատուցված են որպես հին կերակուր՝ ամենայն հնկշությամբ տաֆացված թուրքական զգայունության համար: Ակամայից հարց է ծագում, արդյո՞ք երիթթուրքի ֆես չէ զարդարում այս ֆրանսիացի հեղինակի գլուխը:

Ես մեղքը ֆեսի վրա չեմ գցում պաշտպանական դիրք ընդունելու համար, ես ինքս այս հարցերին անդրադառնալու եմ մոտավորապես հիշտ նույն օսմանյան պետական շաների տեսակետից: Բայց ես հիմնվելու եմ պատմական ըմբռնողության նաստատուն հիմքի վրա, առանց դեգերելու դիվանագիտական խարդախությունների ոլորտում:

Արտաքին նեշումը, որից գանգատվում է օսմանյան հայրենասերը, Քուրֆիայի մասնատման պատճառը չէ, այլ պարզապես նրա վերասերման ցուցանիշն է: Տերությունների

միջամտությունը պայմանավորված էր Թուրքիայի հիվանդագին դրությամբ և նրանց դիվանագիտությունը, շատ հեռու լինելով անդեռների պատճառը լինելուց, ավելի շուտ ձգտում էր կարգավորել նման միջամտությունը:

Քաղաքակրթված երկրների արտադրողական ուժերի արտակարգ զարգացումը իր հարվածն ուղղում էր Թուրքիայի դեմ՝ համաձայն ուժերի բաշխման բնական օրենքի: Ինչպես լեփլեցուն ջրավազանի շուրք թափվում է հարևան փոսը, այնպես էլ հագեցած եվրոպական միջավայրը փրկություն է որոնում նվազ արտադրողական երկրների ուղղությամբ: Այդ առումով սուլթանի կայսրությունը, փառք Ալլահին, մի դատարկ նավ է: Թուրքերը անսահման երախտապարտ պետք է լինեն այդ նույն եվրոպական դիվանագիտությանը, որ կասեցրեց արտափն գրոհը և մեկ դարով հետաձգեց Թուրքիայի ֆայֆայումը՝ հոչակելով օսմանյան տիրույթների տերիտորիալ անձեռնմխելիությունը: Ուրպես միջազգային ֆաղափանության պարտադիր սկզբունք, այդ լոգունգը, սակայն, կորցրել էր իր հրամայական տոնը: Ռուսաստանի ներկա դրությամբ, որի կրծքին էր այն ուղղված, այն կորցրել է իր պատմական հիմքը: Այսուհետև Թուրքիայում status quo պահպանելու վերաբերյալ բոլոր նկատառումները պետք է դեն նետվեն և «հիվանդ մարդու» հակատագիրը պետք է ի վերջո լուծվի:

Թուրքիայով շահագրգռված տերությունների ֆաղափանությունը, գլխավորապես երևում էր նրանց տնտեսական շահերի վրա, այս նոր փուլում պետք է ընդունի ֆաղափական օրինականության որոշակի աստիճան: Մինչ Թուրքիան դիմում էր սուսկ որպես էթանագին ապրանքների շուկա, նրանք, ում այն վերաբերում էր, կարող էին և անբավարար ուշադրություն էին դարձնում Թուրքիայի ներքին դրությանը: Բայց այժմ սուլթանի տիրույթների կարիքն զգացվում էր ոչ միայն որպես շուկայի,

այլև որպես կապիտալի և արտադրողական աշխատանքի ներգրծման ասպարեզի՝ շահագործելու համար մինչև հիմա անձեռնմխելի մնացած բնական հարստությունները: Հետևաբար, երկրի ներքին դրությունը չի կարող այլևս անտարբերությամբ դիտվել, որոշակի շափի կարգ ու կանոն պետք է հաստատվի որպես ամեն մի ձեռնարկողականության նախապայման:

Թուրքիան այնքան հեռու է մնացել պետության ժամանակակից կոնցեպցիայից, որ նրա բուն իսկ գոյությունը ֆաղափան էր աշխարհի հետ կողմ-կողմի ինքնըստինքյան անոմալիա էր ինչ շատ քիչ ընդհանուր բան ունի եվրոպական պետականության հզոր կառուցվածքի հետ: Թուրքիան միշտ եղել է և այժմ էլ մրհում է զինվորական վրան՝ որին պահում են տիրանիայի ու բռնության ձողերը: Երբ վստահաբար են տրամադրված լինում, թուրքերն իրենք իրենց կարգը բնութագրում են իբրև «նիզամ ալլընդա հայդուդ», այսինքն՝ կազմակերպված կողոպուտ, սահմանում, որը հենց վերջերս հաստատվեց նրանց գերմանացի բարեկամների կողմից²:

Սահմանադրությունը ոչ մի իրական փոփոխություն անաչ չէրեց վարչակարգում, նիշտ ինչպես որ գլխարկը չի փոխվում «տաֆտայի» գիտությամբ լցված թուրքի գլուխը: Ոչ մի եվրոպացի, և ոչ էլ, իհարկե, կուլտուրական շնորհներով օժտված աշխատող չի կարող դիմանալ՝ ապրելու թուրքական ճնշման մրքնությունում: Եթե եվրոպան ցանկանում է օգտագործել թուրքական տիրույթները, նա պետք է ձգտի բարեփոխել Թուրքիան, այնտեղ կարգուկանոն հաստատել, որոնք կերաշխավորեն ինտենսիվ արտադրության հնարավորություն և ազատություն: Բարեփոխումները պետք է նախորդեն կամ առնվազն կողմ-կողմի ֆայլեն Թուրքիայում՝ եվրոպական կապիտալի և աշխատանքի առաջխաղացման հետ միասին: Սակայն հնարավոր է թուր-

² Das Türkische Reich, von Molbeck, Chesney und Michelsen, p. 281.

ֆական կարգի բարեփոխումը եվրոպական դիվանագիտության մինչև հիմա առաջադրած հիմունքներով:

Նրանք, ովքեր թուրքիան լավ գիտեն, երկար ժամանակ ինչ այն նմանեցնում են կիսախարխուլ մի կառույցի, որը զբաղեցրել է փլուզման ու խորտակման եզրին ոչ միայն սեփական բնակիչներից, այլև անցորդներից: Ավերումը կարելի էր կանխել ժամանակավոր վերանորոգմամբ: Սակայն թուրքիայի վերանորոգման բոլոր ժամկետները կորսվեցին: Այժմ, բարեփոխումների մտաբերի վերջին հարվածից ամբողջ կառույցը խորտակվելու և հողին է հավասարվելու:

Միակ ղեղամիջոցը մնում է կառուցվածքը, հիմքը և մնացյալ ամենը մաքրելը և բեկորներից մի նոր շինություն կառուցելը: Թուրքերն իրենք կատարելապես պատկերացնում են իրերի այս դրությունը: Նրանք բնագործ են դիմադրում են բարեփոխումների բոլոր փորձերին, զավիս լինեն դրանք ներքին ուժերից, թե արտաքին նեշտմից: Ուղղափառ օսմանի համար թուրքիայի բարեփոխումը նման է վիրաբույժի դանակի՝ անատոմիական սրահում: Թուրքական աեֆորմների պատմությունն ի տխրահուշակ «բանգիմաբուլ» բերում է այն վերջնական համոզմանը, որ թուրքիայում բոլոր ստեղծագործական ջանքերը պարտադրվում են: Լայնածավալ բարեփոխումների մեծազորո՞ղ հրաշակումը և պետության կառավարման արվեստի եվրոպական սկզբունքների ընդունումը, մի կողմ բողած դրանց անկեղծության հարցը, սկզբից ևեթ ուղեկցվեցին խոսքից գործի անցնելու և պրակտիկայում արմատական միջոցառումներ անցկացնելու բացարձակ անկարողությամբ:

Սուլթան Աբդուլ-Մեջիդը և Ռեշիդ փաշան՝ «բանգիմաբուլ» հեղինակը, կամ հուշակավոր Միդհատ փաշան՝ սահմանադրական վարչակարգի կողմնակիցը, անկասկած լի էին բարի մտադրություններով և ուզում էին իրենց երկիրը առաջնորդել դեպի ա-

ռաջադիմության ուղին: Բայց նրանց ջանքերը խորտակվեցին՝ բախվելով թուրքական ֆարացածության ժայռերին: Բարեփոխումներ կատարելու բոլոր փորձերը դիտվում էին որպես հայտնի ֆաղափական կառուցվածքի սկզբունքների դեմ ուղղված առնձգություն: Ինչպիսի բացատրություն էլ որ առաջարկվի թուրքական անշարժության վերաբերյալ, փաստը մնում է անկրճալի:

Անարդարացի կլինեք թուրքական կայսրության հետամնացության համար մեղքը գցել (ինչպես որ այդ հաճախակի է արվում) ֆաղափականապես տիրապետող թուրքական տարրի մըտավոր պակասությունների վրա: Թուրքական ռասայի բնութագրությունը միշտ չէ, որ կարելի է գտնել ժամանակակից օսմանների մոտ: Պատմության մեջ թուրքական ցեղերը ներկայացված են որպես ավերասփյուռ և խորտակիչ տարերային մի ուժ: Մոնղոլիայի տափաստաններից մինչև Ադրիատիկի ափերը այս պատմական կործանարարները սլացան ինչպես մորիկ՝ ավերելով իրենց սահմոկեցուցիչ և հաղթական առաջխաղացման նախապահին ֆաղափարության պտուղները, որ ձեռք էին բերել եվրոպական ազգերը դարերի տևողությամբ: Նրանց հետքերը խորհրդանշվեցին մոխիրներով ծածկված և արյամբ ներծծված ծխացող ավերակներով: Նրանց մասին լավ կլինի ասել, որ նրանք անցան դարերի միջով, ինչպես մի շարագույժ ամբոխ՝ նետևորդներին շքողներով ոչ մի բարեբեր ուղեծ, ոչ էլ հանճարի մի գործ:

Այս նշմարիտ վանդալիզմը նույնպես հատկությունն էր օգուդ թուրքական այն ցեղի, որը բախտ ունեցավ տիրանալու թյուրանդիայի մեծ ժառանգությանը: Չնայած իր ռասայական բնավորության կայունությանը, այսօրվա թուրքը նշանակալիորեն տարբերվում է իր նախնիներից: Ամենատարբեր ծագման տեր տարատեսակ էթնիկական զանգվածի, որը բնակվում էր

Արևմտյան Ասիայում, միաձուլման պրոցեսը դեռ այժմ էլ տեղի է ունենում և շի սահմանափակվում գոյություն ունեցող տարբեր ազգություններով: Շատ ուրիշ տարբեր էլ են կալ զնացել նրան: Ժամանակակից բուրքը մի տեսակ էրնիկական խառնուրդ է, որի երակներում օղուգական արյան տոկոսը մտավորապես նույնքան է, որքան հունգարացուներ արյունն է բուն այն ուզուների, որոնք վաղեմի ժամանակներում քափառում էին հարավային Ռուսիայի տափաստաններում: Թամանը կամ բուրքի արևմտասիական տիպը, չնայած որքան էլ զանազանվի տարբեր վայրերում, որտեղ այն կախված է միաձուլված օտար արյունից, շատ և շատ է հեռացել իր նախասկզբնական բուրքական նախատիպից: Այն մեծապես փոփոխվել է և ազնվացել իր նախնիների համեմատությամբ, որոնց սարսափազդու մոնղոլական դիմագծերը ան ու զզվանք էին ներագրում: Վերոհիշյալ նկատառումները բացառում են ամեն մի լուրջ փորձ՝ վերագրելու Քուրֆիայի ներկա կացությունը բուրքի բնական դանդաղկոտությանը:

Հավասարապես անարդարացի կլինի մեղադրել իսլամը որպես մի ուսմունք, որն ընդդիմադիր է առաջընթացին: Իսլամը ամբողջովին պատասխանատու դարձնելը մուսուլմանական պետական իշխանությունների այլասերվածության համար նույնքան աններելի կլինի, որքան որ միջնադարյան պապականության արտոները Քրիստոսի ուսմունքին վերագրելը: Ամենուրեք արխատկրատիան դրսևորում է կրոնի մեջ աշակցություն փնտրելու, թեև կրատիա դառնալու նույն միտումը: Նրա հաջողությունը շարժվում է կրոնական ինքնագիտակցության ստանդարտով և ավյալ հասարակության մտավոր ընդհանուր զարգացմամբ: Իսլամը կարող է պատասխանատու համարվել Քուրֆիայի նակատագրի համար այնքանով, որքանով այն մի կույր գործիք է դարձել կառավարության ձեռքին և որպես այդպիսին գոր-

ծել ինչպես մի արգելք ամեն մի առաջադիմության նախապահին: Սուլթանի կառավարությունը կառչել է նրանից և օգտագործել այն որպես մի ծածկույթ, սփռելու համար բոլոր սեփական թերությունները: Անսխալականության և սրբազանության գառ կրոնական սկզբունքը հիմք է կազմել ոչ միայն կրոնական, այլ նաև քաղաքական ու հասարակական հաստատությունների համար: Հետևաբար, պետական վարչակազմի մեջ որևէ մի փոփոխություն դիմվել է որպես կրոնի դեմ ուղղված ռոմանտիզմ: Բոլոր բարեփոխումները և բարեփոխումների կողմնակիցները իրենց կրոնական ազատության մեջ խորասուզված ուղղափառ մահմեդականների աչքում կասկած են հարուցել իրենց նկատմամբ, որպես պետական համակարգի ընդդիմադիրներ: Տգիտության ամենավատքար տեսակի, այն է՝ դեպի մուսուլմանության տանող կրոնական խավարամտության վրա հիմնված ամանյան կառավարությունը պահպանում է իր բացարձակ գոյությունը ի վնաս երկրի բնական զարգացման:

Ինչ որ չափով համանման էր Եվրոպայի դրությունը հոռմա-կաթոլիկական միջնադարում: Նա դուրս պրծավ իր կյանքի այդ փուլից ռեֆորմացիայի հնոցի միջով, որը ազատագրեց կրոնական մտածողությունը նրա բոլոր խորք կուտակումներից: Արևմուտքում ռեֆորմացիան հաշակվեց Վերածնության կողմից, որը ազատագրեց մարդկային միտքը կապանքներից և ուղի հարթեց կրոնական ազատագրության համար: Բոլոր կրոնական կոնցեսյցիաներն իրենց էությունը պահպանողական են, և այդ կրկնակի ճշմարիտ է իսլամի համար: Այստեղ ռեֆորմացիա հնարավոր է միայն եվրոպական քաղաքակրթության ազատագրող ոգու ճնշման տակ: Ժամանակակից Քուրֆիայում, հետևաբար, իսլամը ներկայացնում է մի հետադիմական ըսկզբունք, որը խոչընդոտում է ռեֆորմացիայի ներմուծումը: Մյուս կողմից, իսլամը կարող է դառնալ առաջընթացի լծակ մի-

այն այն պայմանով, որ ինքը բարեփոխման ենթարկվի եվրոպական մշակույթի ազդեցության ներքո:

Այսպիսով իսլամը, բուրֆական պետության հետ միասին, որին նա պաշտպանում է, պարզ գոյություն են փառշ տալիս այս արատավոր շրջանակում: Եվր պետ է գտնել Քուրֆիայի պատմության մեջ:

Քուրֆական կառավարողները բարեփոխումների նպատակով կարող էին օգտագործել այն էթնիկական նյութը, որը կազմում էր բուրֆերի նվաճած կայսրության մշակութային և տրևտեսական հիմքը և որը նույնը մնաց նրանց տիրապետության ներքո: Ես խոսում եմ Քուրֆիայի ոչ մասնեղական ազգությունների մասին: Նրանք պետ է աղքատ ծառայեին փոխանցելու համար եվրոպական ֆողաֆակրությունը բուրֆական իրականությանը: Այստեղ մենք շոշափում ենք «հիվանդ մարդու» բույլ տեղը: Ներկա պահին շափազանց դժվար է հաղթահարել բուրֆական պետության պատմության մեջ ֆրիստոնյա ազգությունների նշանակության մասին նախապաշարյալ և սխալ տեսակետները: Դժբախտաբար այս տեսակետը նմանորեն պաշտպանում են բուրֆերը և եվրոպական դիվանագետները:

Համաձայն լայն տարածում գտած կարծիքի, ֆրիստոնյա ազգությունները դիտվում են որպես հակամարտ ուժեր, որոնք միշտ պատրաստ են պայքեցնել և հօդս ցնդեցնել բուրֆական կայսրությանը: Նման տեսակետը զարգացվեց վերջին դեպքերի կապակցությամբ, որոնք առաջ մղեցին կամ ռեֆորմների միջոցով Քուրֆիայում ֆրիստոնյա ազգությունների դուրսընթացը բարեկավելու կամ նրանց անտանելի լծից լիովին ազատագրելու հարցը: Քրիստոնեական շարժումը, որը շատ վաղուց է սկիզբ առել, եթե նիշտ վերաբերմունքի արժանանա կառավարության կողմից կարող էր ազդակ ծառայել ընդհանուր վերակառուցման համար: Հենվելով ֆրիստոնեական տարրերի վրա, որոնք ավելի էար-

մարվող են ժամանակակից ազդեցությառններին, բուրֆական պետական գործիչները կկարողանային բարձրացնել իրենց երկիրը փառացածությունից և նոր ոգի ներշնչել նրան: Սակայն, նակաազգականորեն բյուրենկավամբ, բուրֆական կառավարողները գերադասեցին ամեն մի առաջընթաց և նոր կյանքի բնական տեղանք ննշելու առավել դյուրին ուղին: Նրանք այսպիսով խորթացրին իրենցից ու կորցրեցին ֆրիստոնյա ազգաբնակչության վստահությունը և ֆանդեցին կայսրության պատմական հիմքերը:

Քուրֆական կառավարության գլուխ կանգնած անձինք անընդունակ էին հասկանալու այն կենսական դերը, որ խաղացել էին ֆրիստոնյա ազգությունները բուրֆական պետության կառուցման գործում: Այս փաստերը առաջնակարգ կարևորություն են: Նրանք, ովքեր լիովին չեն ըմբռնել դրանց նշանակությունը ամբողջ բուրֆական հարցի կապակցությամբ, բնավ երբեք չեն հասկանա սուլթանի կայսրության փառացման և անկման իրական պատճառը:

Տարրական գիտելիք է, որ ամեն մի պետություն, առանձնապես մի այնպիսի հզոր, զուտ ռազմական պետություն, որպիսին էր Քուրֆիան այն ժամանակ, ամենից առաջ կարիք ունի լայն նյութական ռեսուրսների: Մրանք մատչելի էին միայն ընդհանրապես երկրի կուլտուրական զարգացման և բարեկեցության որոշակի ստանդարտի առկայության պայմաններում: Ի վիճակի էին օսմանցի հովիվները, որոնք թափառում էին իրենց հատերով և նույնիսկ դեռ այսօր էլ պահպանել են իրենց վաղկատուն սովորությունները, ստեղծելու նյութական և հոգևոր արժեքներ, որոնց կարիք ունեն պետությունը:

Օսմանցիները հավաքեցին մյուս ժողովուրդների աշխատության պտուղները, նրանք օգտագործեցին դարերի ընթացքում դիզված հարստությունը, որոնք ժառանգել էին այն ազ-

գործունեներից, ովքեր կառուցել էին Բյուզանդիա կոչված ֆաղափակութային վեհապետական տանաք: Քուրճերի և՛ ազգական փառքը, և՛ տիրապետությունը անհնարին կլինեին, շլինեք երկրի դրամական հարստությունը և շլինեին արտադրողական ուժերը, որոնք ներկայացնում էր նրա բնիկ ֆրիստոնյա ազգաբնակչությունը:

Սելիմ Անեղը, Սուլեյման Փառահեղը, որքան էլ մեծ լինեք նրանց ազգական հաննարը և թուրքերի մարտական արժեքը, կարող էին հայտնվել մի գետնի վրա, որը պարարտացված էր դարերի ֆաղափակութայամբ: Քուրճական ցեղերի ազգական կազմակերպող ընդունակությունները չեն կարող ժխտվել: Բայց ինչպես որ սերմի սոսկ որակը դեռևս չի կարող երաշխավորել նրա հաջող սերը, քանի դեռ նա բարենպաստ հողի մեջ չէ ցանված, այնպես էլ թուրքական ազգական տաղանդը չէր կարողանա ծաղկել, շունենալով այն տնտեսական և կուլտուրական հիմքը, որը նրա հզոր զարգացման պայմաններից մեկն էր:

Պատմության հետավոր ժամանակներում, զանազան վայրերում, թուրքերը ջանացել են հիմնել տարբեր պետություններ: Բայց նրանցից ոչ մեկը հզոր կամ կայուն չեղավ: Նրանց հաջողվեց ստեղծել անհարկու համաշխարհային տերություն միայն բյուզանդական ֆաղափակությամբ աշխարհի սահմաններում: Այս անկասկած, շնորհիվ օսմանցիների էր, որոնք ազգակից ուսանների մեջ ամենաօժտվածն էին:

Նրանց հաջողության գաղտնիքն ընկած է այն անսպառ հարստության մեջ, որը կուտակվել էր բյուզանդական ժողովուրդների ստեղծագործ աշխատանքով և որը թուրքերը մսխեցին շոսյուրեն ու անխոհեմաբար: «Քուրճերը բնավ երբեք որևէ բան չեն արտադրել».— ասում է Քուրճիայի պատմաբաններից մեկը: «Նրանք ոչինչ չեն ստեղծել, հետևաբար նրանք մսխել են բոլոր այն հարստությունը, որը կուտակել էին նրանց նվաճած

ժողովուրդները և հասել են ազգաբնակչության այնպիսի դրության, որն անհնայտորեն դեռ չի հասել իր վերջին խորությամբ»:

Քուրճական տարրը եղել է և դեռևս է մի զինվորական կասառու կազմում է կայսրության ազգական հզորության հիմքը: Քրիստոնյա ժողովուրդները և ոչ մանմեղական ազգաբնակչությունն ընդհանրապես կազմում է մի աշխատավորական զանգված, կայսրության տնտեսական և ֆինանսական զորության զխավոր աղբյուրը:

Ինչ վերաբերում է ազգական հարցերին, սակայն, կա մի շարք վերապահություն: Ճիշտ է, որ օրենքով ֆրիստոնյաներին արգելված էր ծառայել բանակում, բայց փաստորեն նրանք արգելի ծանր բեռ էին կրում, քան իսլամի հետևորդները: Ինչպես հայտնի է, նվաճող թուրքական բանակի գլխավոր ուժը կազմված էր ենիչերիական զնդերից: Բայց ինչը որ կարող է հայտնի չլինել ընդհանրապես այն է, որ այս զնդերը կազմվում էին ֆրիստոնյա տղաներից, որոնց դաժանորեն պոկում էին ժողովներից և դաստիարակում որպես մանմեղականների: Այս արահավաքը, որը հայտնի էր «դեշիրմե» հատուկ տերմինով, անցկացվում էր հույների, հայերի, բուլղարների, բուսնիացիների և առևտուրների միջև: «Բոլորը, ովքեր ծնվել են, ծնվել են իսլամի համար»,— հռչակում է թուրքական ասացվածքը: Գրեթե լիակատ ֆրիստոնյա մանուկները այնպիսի դաժան կարգապահության էին ենթարկվում, որ դառնում էին «ինչպես քրտնախաված արծաթ», եթե օգտագործելու լինեմք 17-րդ դարի թուրք զորող խոջա-բեյի արտահայտությունը, որը հեղինակել է մի աշխատություն թուրքական կայսրության անկման պատճառների մասին: Ենիչերիների զնդերը կազմակերպվեցին ըստ Ուրխանի՝ օսմանյան հարստության հիմնադրի հաջորդը, գահակալության օրոք: Հետևաբար, ենիչերիները գոյություն ունեին թուրքական պետության հենց սկզբնավորումից: Նրանք

և որ ժամանակների առաջին կանոնավոր հետևազորն էին, նրանց էր նվաճող բուրժուական բանակը պարտական իր անհաջող ընթաց հաշտությունները: Ակնհայտ է, որ նույնիսկ ռազմական կազմակերպության մեջ ֆրիստոնեական աարքը կազմել «ռազմասենյ» բուրժուերի ուժի գլխավոր աղբյուրը:

Եթե ֆրիստոնյա ժողովուրդները նման էին «վերահավաք արժաթի» ռազմական գործերում, ապա հասարակական և տրտեսական կարգի հարցերում նրանք նման էին զուտ ոսկու: Ասկզբունքը արդարացվում է ոչ միայն պատմական բնույթի և կատառումներով, այլև բացարձակապես օրյեկտիվ տվյալներով: Ինչպես կտեսնենք ստորև: Քվում է, թե դա պետք է կազմեր ռոշակի պետական ֆաղափականության հիմքը: Ֆրիստոնյաների հովանավորությունը, լինելով հավասար պետական գանապահավորության, պետք է կազմեր ներքին ֆաղափականության հիմնաքարը: Չնայած դրան, օսմանյան կառավարությունը, արժեզուրկ գտնվելով ըմբռնելու այս պարզ ափսոման, դարձարունակ հետևեց մի ֆաղափականության, որը հավասարապես նակատագրական եղավ սեփական պետության համար, ինչպես որ էր այն ֆրիստոնյաների համար: Այս ֆաղափականությունը նրա հետևանքները լավագույնս լուսաբանվում են հետևյալ պատմական վկայակոչմամբ:

Փուրժուական տիրույթներն Արևմտյան Ասիայում կազմված են Անատոլիա, Հայաստան, Սիրիա, Փուրդիստան և Արաբա-իրաֆյան պրովինցիաներից: Այս երկրների ֆրիստոնյա ազգայնաբանականությունը, փուրժուական գավթումից և՛ առաջ, և՛ հետո, բաժանված էր հույն, հայ և ասորի ազգություններին պատկանող երեք բնիկ խմբերի: Այս երեք խմբից յուրաքանչյուրը, մինչև արևմտաասիական և մետրոպոլիսը, բայց և այնպես արևմտաասիական կողմից և ուղարկվում Անատոլիայի խորքերը, սփռված էր իր ամբողջ Արևմտյան Ասիայում՝ Քաղաղաղից մինչև Կոստանդնուպոլիս:

Անիրազեկ անձինք հաճախ պնդում են, որ Փոֆր Ասիայի ֆրիստոնյա ազգությունները բուրժուերի համեմատությամբ նույնիսկ են: Վիտալ Քինեն, Ասիական Փուրժուայի վերաբերյալ ասված, բայց, դժբախտաբար, շատ պակասավոր աշխատության հեղինակը, բովանդակությամբ, գովասանքի արժանի է քրիստոնեեր է կատարում պատմության բնագավառը: Անատոլիական մարզերի հայերի վերաբերյալ նա հայտարարում է, որ նրանք գաղթել են այդ կողմերը առաջին Սեֆյանների օրոք, զբաղված լինելով Նահ Արքապի գահակալության ժամանակ, այն է՝ 17-րդ դարի սկզբին: Նույն տեսակետն է նա պաշտպանում Բրուսսայի և Իզմիրի հայերի կապակցությամբ:

Հայտնի է, սակայն, որ արդեն բուրժուերի կողմից Կոստանդնուպոլիսի նվաճման ժամանակ, 15-րդ դարում, Բրուսսան հայ արքայականության նստավայր էր և այդ եպիսկոպոսը հուշակվեց բուրժուեր Փոֆր Ասիայում ապրող հայերի գլուխ: Աղբյուրներում, որը արժեքագույն սահմանն էր իսապահաց արշավանքների ժամանակ, շուրջ 30 հազար հայեր միացան խաչակիրներին: Մենք ի վերջո հիշակի ենք հաստատելու, ի շահ Քինենի և նրանց, ովքեր բաժանում են նրա տեսակետը, որ ամբողջ Փոֆր Ասիա քերակղզուց զուրկություն չունի ոչ մի կետ, որտեղ հայերը բնիկ բնակիչներ չլինեին բուրժուերի առաջխաղացումից շատ և շատ առաջ:

Քինենի տեսակետը կարելի է միայն ընդունել այն իմաստով, որ Փոֆր Ասիայի հայ ազգաբնակչությունը մշտապես վերանորոգվում էր գաղթականության բարձր հոսանքներով՝ Հայաստանի բուն նահանգներից: Անհրաժեշտ է ավելացնել, սակայն, որ արևմտաասիական կողմից և ուղարկվում Անատոլիայի խորքերը, սփռված էր իր ամբողջ Արևմտյան Ասիայում՝ Քաղաղաղից մինչև Կոստանդնուպոլիս:

Ֆրիստոնյա, ավելի շուտ ոչ մանկեղական ազգությունների կողմից Անատոլիայի գաղութացումը հառնում է մինչև Բյու-

գանդիայի օրերը: Վերոհիշյալ Լեւի խմբերը կազմում էին Ռյու-
գանդական կայսրության էթնիկական հիմքը: Ռյուգանդիայի
պատմական ծառայություններից մեկն էլ այն է, որ դա առաջին
պետությունն էր, որը ամենատարբեր ծագում ունեցող ազգու-
թյունների բարեկամական համագործակցության առաջին օրի-
նակը տվեց, ազգություններ, որոնք միավորվել էին ընդհանուր
պետության կառուցման գործում:

Մտնելով այս ազդեցիկ շինությունը, բուրքերը պարզապես
ապացուցեցին ոչ միայն իրենց անկարողությունը շարունակելու
իրենց նախորդների ֆաղափարքիչ խնդիրը, այլև, առակի կեն-
դանու նման, սկսեցին կտրել այն հզոր ծառի բուն արմատնե-
րը, որի պտուղը նրանց իսկ գոյության և բարեկեցության աղ-
բյուրն էր: Կրոնական տարբերությունների սկզբունքի վրա հիմ-
նրված ֆաղափարկությունը երկիրը բաժանեց մահմեդականնե-
րի և ոչ-մահմեդականների երկու թշնամական նամբարների
նրանց փոխադարձ թշնամությունը արհեստականորեն բորբոս-
վեց և վերածվեց բոցի:

Ճշմարիտ է, որ հարաբերությունները վաշկատուն նորեկ-
ների և մի հին ֆաղափարքության նստակյաց տարրերի միջ-
շէին կարող առանձնապես բարեկամական լինել: Կառավարու-
թյան խնդիրը պետք է լինե՞ր հաշտեցնել այս բնական տարբե-
րացությունները և վերացնել հակասությունների սուր եզրեր
այս անհավասար արժեքներ ունեցող ուժերի միջև: Թուրքական
կառավարողները, սակայն, իրենց բարեկեցությունը փնտրեցին
բնակչության այս երկու գործոնների հակամարտության մեջ
նրանց օտարոտի էին կառավարման այն տարրական սկզբունք-
ները, որոնք մատնանշում էին նրանց երբեմն-երբեմն առավե-
լուսավորչալ բուրքերը: «Մեր ֆաղափարկան իմաստուններին,—
ասում է Անմեդ Ռեսմի էֆենդին,— Ալլահը ոչ խելք է շնորհել
ոչ էլ փորձառություն: Պատմության ուսումնասիրությունը նը

անց գործը չէ: Հետևաբար նրանց համար որոշակի է, որ մահ-
մեդականի առաջնահերթ և ամենաարբազան պարտականությունն
է բոլոր անհավատների վերացումը երկրի երեսից»³:

Քրիստոնյա հպատակների հալածանքը, վերջիններիս ըս-
տրական դուրսը հրահրված բոլոր հետևանքներով, կա-
ռելի է դիտել Թուրքիայի ամբողջ պատմության ընթացքում,
որպես բուրքական կառավարության բացահայտ կամ գաղտնի
նպատակ: Յուրաքանչյուր այսպիսի կառավարության տարրա-
կան սկզբունքը պետք է լինե՞ր ենթադրաբար հավասար վերա-
բերմունքը իր բոլոր հպատակների նկատմամբ:

Քրիստոնյաներին պատկանող հողերը մշտապես մահմե-
դական ներխուժման սպառնալիքի տակ էին գտնվում: Ասորի
քրիստոնյաներին վտանգ էր սպառնում Իրաքի մահմեդական-
ների կողմից, ֆրիստոնյա Հայաստանին՝ Բուրդիստանի մահ-
մեդականների կողմից: Բուն Անատոլիայում բուրքերը, միացած
տարբեր ծագում ունեցող ասիմիլացված ցեղերին, ննշում էին
քրիստոնյա հույներին, հայերին և նախաբուրքական ժամանա-
կաշրջանի մյուս «հոռուներին»:

Կառավարական իշխանությունը խրախուսում էր կրոնական
հակամարտությունը և օգտագործում էր այն որպես միջոց ա-
նարեկելու և հնազանդեցնելու այն տարրերին, ովքեր հրաժար-
վում էին դավանանքներ դառնալուց, և որոնց դիմադրությունը
նշամիջ զիտվում էր որպես վտանգ թեոկրատական կառուց-
վածքին: Երկու ընդդիմադիր կրոնական աշխարհների միջև ժա-
ռանգական թշնամության մեջ կառավարությունը խաղում էր ոչ
թե խաղաղեցնողի, այլ գլխավոր հրահրողի դեր: Հետևաբար, եր-
կու ընդդիմադիր նամբարները դարե՞ր շարունակ կանգնած էին
զեմ առ զեմ որպես թշնամիներ՝ հավատացյալներ և գյուր-
ներ, կառավարողներ և կառավարվողներ, զինվածներ և ան-

³ "Kutchi-bey Iomurdjinsky". W. D. Smirnoff, p. 31.

զեններ, տերեր և սարուկներ, շահագործողներ և շահագործվողներ, ավերիչներ և կերտողներ, նրանք, ովքեր վայելում է կյանքը առանց աշխատելու, և նրանք, ովքեր աշխատում են առանց վայելելու: Առաջիկաները համարվում էին հայրենիքի ներմարտա զավակներ, մինչ վերջիկաները միայն խոբ զավակներ էին: Մամմեդականները կոչված են սուր բռնելու հանդիսամի, իսկ ֆրիստոնյաները բռնակիր անասուններ են, աշխատում են իսլամի փառքի համար, «փափուկ կարսյես» է փաղիչանի պատվանդանի համար:

Քաղաքական նվաստացումները և տևեստական շահագործումը, որոնց ենթարկվում էր թուրքիայի ֆրիստոնյա ազգաբնակչությունը, բավաբար չափով ցուցադրվում է ֆեոդալական միլիտարիզմի հաստատություններով, որոնք այնքան սարսփելի էին հատկապես նրանց համար:

Արևմտյան Ասիայի թուրքական տիրույթները բաժանվում էին երկու տասնյակ կամ մոտ արդյան ընդարձակ պրովինցիաների, որոնք կառավարվում էին բեյլերբեյներին, այսինքն բեյերի բեյեր կոչվող ֆեոդալ տերերի կողմից: Ամեն մի պրովինցիա կամ բեյլերբեյն, իր հերթին ենթարաժանված էր սանջակներին, որոնք կառավարվում էին սանջակ-բեյերի կողմից: Սանջակները, նորից, կոտորակված էին հարյուրավոր կամ հազարավոր մանր վիճակների, այսպես կոչված ֆրլըչի կամ սաբրեյ որոնք կոչվում էին զիամեթ կամ բիմար, համաձայն նրանց շափի և եկամտի: Թիմարը վիճակ էր, որը տալիս էր մինչև 20000 ասպետի եկամուտ, իսկ զիամեթը՝ ավելի մեծ արժեք: Փոքր վիճակների սեփականատերերը ենթարկվում էին սանջակբեյերին, ովքեր, իրենց հերթին, ենթակա էին բեյլերբեյերին:

Սուլթանի սիրեցյալներին շնորհվում էին հողեր, որտեղ նրանք լիովին դրուրյան տեր էին դառնում անձնական ծառայության և հեծելաշոկատներով ռազմական օգնություն ցույց

առնելու պայմանով, հեծելաշոկատները հավաքագրվում էին համաձայն սահմանված պաշտոնական ցուցակների: Ներկա պայմանները այդ հաստատությունը չէ ինքնըստինքյան մեր ուշադրությունը գրավողը, այլ որքանով այն վերաբերում է ֆրիստոնյա ազգաբնակչությանը: Երկրի մարդկային ուժի ռեսուրսների էքսպլուատացիան ու ֆաղափական տեղաբաշխումը այս կազմակերպության սահմաններում շատ բազմաճյուղակի է: Եկեք, ամենից առաջ, հետազոտենք այս ֆեոդալական տիրույթների բնական տարաբերակցությունը մեզ հետաքրքրող տարբեր պրովինցիաներում:

(1) Անատոլիայի բեյլերբեյները, որն ընդգրկում էր ներառյալ չորս վիլայեթներ՝ Բուսասան կամ Խուդավենդիշարը, Կաստամունլին, Ալդիմը և Անգորան, բաժանված էր 14 սանջակների և 7311 ֆրլըչների, զիամեթների և բիմարների:

(2) Կարամանի բեյլերբեյները զբաղեցնում էր արդի Եկանիա վիլայեթը, Անգորայի վիլայեթի Կեսարիա սանջակը և Ադանայի կոչվել Կարամանի, Նուրի-Սոֆիի անուցով, ծագումով հայ, որն ընդունեց իսլամը և հիմնեց անկախ իշխանություն 1220 թվականին: Օսմանցիները այն նվաճեցին միայն 1472 թվականին և վերածեցին բեյլերբեյնի: Կարամանը հաշվում էր 7 սանջակ և 1620 ֆրլըչ:

(3) Տրապիզոնի բեյլերբեյները, որը մոտավորապես գրավում էր ներկայիս վիլայեթը Բաթում ֆաղափով, հաշվում էր 554 ֆրլըչ:

(4) Ռում կամ Սվազ, որը նույնպես գրավում էր մոտավորապես այժմյան ամբողջ վիլայեթը: Այստեղ նույնպես, հայ իշխաններից մեկը, որը մուսուլմանություն էր ընդունել, հիմնել էր Դանիշմանյանների հարստությունը 1097 թվին, որը 1165 թ. ենթարկվել էր սելջուկյանների մի նյուտին: Այս բեյլերբեյները հաշվում էր 7 սանջակ և 3130 ֆրլըչ:

(5) Էրզրում, որը կազմված էր անժամյան վիլայեթից և Բիքլիսի վիլայեթի Մելազկերտից. հաշվում էր 12 սանջակ և 527 ֆրլը:

(6) Կարսը գրավում էր ներկայիս Կարսը և Կարսի մարզ Կազովանի շրջանը, ներառյալ Էրզրումի վիլայեթի Բասենը պարունակում էր 6 սանջակ, և 1296 ֆրլը:

(7) Չըլդըրը, գրավում էր Կարսի մարզի Օլթիի և Արդանանի շրջանները, ինչպես նաև Ախալցխայի և Ալեքսանդրապոլի շրջանների մի մասը. հաշվում էր 13 սանջակ և 656 ֆրլը:

(8) Վան, ներկայիս Վանի և Մուշի սանջակները, 13 սանջակով և 1115 ֆրլըով:

(9) Գիարբեֆիրը գրավում էր ներկայիս վիլայեթը, Խարպուս Մամուրեթ-ուլ-Ազիզ վիլայեթի Խարբերդ և Գեբուսի սանջակներով, ինչպես նաև Բիքլիսի վիլայեթի Ադերդը, և բաժանված էր 19 սանջակների և 730 ֆրլը: Մեզ մեջ էին մտնում նաև 5 ինֆեակար իշխանություններ:

(10) Մարաշ կամ Չուլֆադրիա, ներկայիս Հալեպի վիլայեթը Մարաշ, Ադանայի վիլայեթի Կոզան և Մալաթիա (Խարբերդի) սանջակները: Հաշվում էր 5 սանջակ և 2169 ֆրլը:

(11) Հալեպ, ներկայիս նույն վիլայեթի Հալեպի, Ադանայի վիլայեթի Ադանա և Ջեբել-բերեք սանջակները, պարունակում էր 9 սանջակ և 903 ֆրլը:

(12) Շամ, ներկայիս Սիրիան, Եռուսաղեմը և Լիբանանը 10 սանջակ և 996 ֆրլը:

(13) Ռաֆա, ներկայիս Հալեպի վիլայեթը Ուրֆա սանջակը և Չուր մուրթասարիֆությունը. պարունակում էր 7 սանջակ և 274 ֆրլը:

(14) Մոսուլ, ներկայիս Մոսուլի սանջակները. հաշվում էր 6 սանջակ և 274 ֆրլը:

(15) Շահրիգուր, Մոսուլի վիլայեթի ներկայիս նույնանուն

սանջակը, նաև Վանի վիլայեթի Հաֆֆյարի սանջակը. հաշվում էր մոտավորապես 400 ֆրդական տոմսեր, իրենց համապատասխան առաջնորդներով:

(16) Բաղդադ, ներկայիս Բաղդադ և Բասրա վիլայեթները. հաշվում էր 18 սանջակ, որոնցից 7-ը բաժանված էին մի ֆանի ֆրլըներին:

Պրովինցիաների առաջին խումբը, Անատոլիան և Կարամանիան, որոնք գրավում էին գրեթե ամբողջ Փոֆր Ասիա քերական կողմից և բնակեցված էին համարյա բացառապես մուսուլմաններով, հաշվում էին 21 սանջակ և 8931 ֆրլը:

Երկրորդ խումբը, բաղկացած գլխավորապես հայկական պրովինցիաներից, հաշվում էր 80 սանջակ, ներառյալ 5 իշխանություններ և 14285 ֆրլը:

Երրորդ խումբը, որն ընդգրկում էր գլխավորապես սիրիական ֆրիստոնեական պրովինցիաները, պարունակում էր 26 սանջակ և 2552 ֆրլը:

Ի վերջո, չորրորդ խումբը, որը գրավում էր Միջագետքի հարթավայրը և բնակեցված էր ֆրդական ու արաբական ցեղերով, հազիվ էր ճանաչում սուլթանի իշխանությունը: Սովորական տիպի բեյլերբեյերներ գոյություն ունեին միայն մի ֆանի խոշոր կենտրոններում: Երկրի մնացյալ մասը կառավարվում էր ցեղապետների կողմից, ովքեր ոչ ոքի չէին ենթարկվում:

Կարիք չկա ասելու, որ ֆրլըների բոլոր կառավարիչները, բոլոր այս քիմարիթները, գիամիթները, սանջակ-բեյերը և բեյլերբեյերը, բոլոր ֆեոդալ տերերը, փոքր ու մեծ, բացառապես մահմեդականներ էին: Այս իշխանավորները իրենց ունեցածների բացարձակ տերերն էին: Որքան մեծ էր այս տերերի քիվը, այնքան ծանր էր նրանց կառավարմանը ենթակա բնակչության նակատագիրը: Պատկերացնելու համար ֆրլը կոչվածների նման անհավասար բաշխման նշանակությունն ու հետևանքները:

րը, օգտակար կլինի մի հայացք նետել վերոնիշյալ տերիտորիայ խմբերից յուրաքանչյուրի բյուջեի վրա: Այս հնամենի բյուջեն բավարար չափով լուսաբանում է մեր գլխավոր միտքը:

Անատոլիայի եկամուտները, որոնք ամբողջապես կամ մասամբ գանձվում էին հոգուտ նրա ֆեոդալ տերերի, կազմում էր 37318730 ասպեր: Կարամանիայինը՝ 10800175: Երկու պրովինցիաների ընդհանուր եկամուտը, հետևաբար, 48110905 ասպեր էր:

Հայկական պրովինցիաների խումբը ընդամենը տրամադրում էր մոտավորապես 83683676 ասպեր: Պետք է նշել, որ միայն Վանը տարեկան վճարում էր 25079000 ասպեր: Սվազը՝ 13187327, Գիարբեհիրը՝ 11400000, Էրզրումը՝ 5906920, Կարսը՝ 9004119, Զրիզըրը՝ 9686000, Մարաշը՝ 9420310:

Միտիական խումբը վճարում էր շուրջ 14271721 ասպեր: Շամը՝ 6558600, և Հալեպը՝ 7713121:

Ինչ վերաբերում է չորրորդ՝ Միջագետյան և արաբա-ֆրոդական խմբին, ապա Մոսուլի պրովինցիան վճարում էր 2240000 ասպեր, մինչդեռ Շահրիզորի և Բաղդադի եկամուտները հսկողությունից դուրս էին և յուրացվում էին նստակյաց ու վաշկատուն ցեղապետների կողմից:

Այդ դեպքում ո՞րն է այս քվերի իմաստը: Նրանք ըմբոստանում են անհավասար հարկաբաշխման՝ ֆրիստոնյա ազգաբնակչության վրա դրված ծանր բեռի դեմ: Փաստորեն, հայկական և սիրիական պրովինցիաները, միասին վերցրած, հազիվ էին կազմում Արևմտյան Ասիայում քուրախական տիրույթների մեկ երրորդը: Նրանց ընդհանուր տարածքը հավասար է հարեվան երկու մահմեդական խմբերից յուրաքանչյուրին՝ մի կողմից Անատոլիային և Կարամանին, մյուս կողմից Միջագետքի պրովինցիաներին: Չնայած դրան, հայկական և սիրիական հողերից գանձվող հարկերը շատ ավելի ծանր են, քան մահմեդա-

կան պրովինցիաներից գանձվողը: Առաջիններից ստացվող եկամուտները հասնում են հարյուր միլիոնավոր ասպերի, մինչդեռ վերջիններից ստացվողը հազիվ է կազմում այդ գումարի կեսը:

Միայն հայկական պրովինցիաները վճարում էին շուրջ 84 միլիոն, որից 25 միլիոնը մուծում էին Վանը և Մուշը, զուտ հայկական բնակչություն ունեցող պրովինցիաները: Կարն ասած, բեն ֆրիստոնեական պրովինցիաները երեք անգամ պակաս տարածք էին զբաղում, քան մուսուլմանականը, վերջիններից կրկնակի ավելի էին վճարում:

Այս փաստը՝ ոչ մի կերպ չի կարելի արդարացնել կամ բացատրել մեկը մյուսի հանդեպ ավելի մեծ բերիությանը կամ գերազանցությանը: Բացառությամբ մի քանի հովիտների Հայկական լեռնաշխարհը հարմար չէ արժեքավոր ցանքերի համար, և այդ առումով ավելի վատ է ոչ միայն Միջագետքի բերրի դաշտավայրերի, այլև նույնիսկ Անատոլիական բարձրավանդակի շատ շրջանների համեմատությամբ: Տարբեր պրովինցիաներից ծանր հարկազանձումները կարող են բացատրվել միայն էթնիկական նկատառումներով՝ մեկը բնակեցված է ֆրիստոնյաներով, մյուսը՝ մահմեդականներով: Առաջինները դատապարտված են ավելի մեծ չափերի շահագործման, քան վերջինները:

Հայկական հողերից վերցվող չափից ավելի հարկերը առանձնապես ծանր էին: Ընդհուպ մինչև 80 խոշոր և շուրջ 14000 մանր ավատատերեր տգրուկի պես մխրճվել էին Հայաստանի մարմնի մեջ, և այդ կառավարության հավանությամբ: Այսպիսի մի բեռ, վեր ամեն մի երկրի ուժերից, դատապարտում էր աղքատացման, հյուսման և ֆայֆայման մի տնտեսական կարգ, որը կառուցվել էր դարերի տֆնաչան աշխատանքով: Այս առավել ևս անխուսափելի էր, քանի որ ավատատերերը շատ ավելի

ցածր էին այն երկրի կոլտուրական և տնտեսական մակարդակից, որը կոչված էին կառավարելու: Նրանք, հետևաբար, ոչ միայն կոչված էին կառավարելու: Նրանք, հետևաբար, ոչ միայն անընդունակ էին բարձրացնելու նրա տնտեսական մակարդակը: այլև նույնիսկ պարզապես պանպանելու փաստորեն գոյություն ունեցող դրությունը:

Օսմանյան սուլթանները Հայաստանում կալվածներ շնորհում էին բացառապես ֆրդական ցեղապետներին, հաճախակի նրանց տիրապետությունը դարձնելով ժառանգական: Վաշկատուն ցեղերը իրենց անասունների հոտերով հետևում էին ֆայլ առ ֆայլ իրենց ցեղապետներին: Սուլթանի կամֆով, մի գյուղատնտեսական երկիր ետ նետվեց և իջեցվեց նախնական հովվական և վաշկատուն կացության: Բնդհանուր առմամբ այս շէր կարող չֆայլայել երկրի ողջ տնտեսական և կոլտուրական կյանքը:

Բարեբախտաբար, Հայաստանը ամենևին էլ անհիշելի ժամանակներից չէ ֆրդերով բնակեցված, ինչպես պնդում են անիրագեկ անձինք, երկրի պատահական այցելուները, գլխավորապես զանազան տերությունների գործակալները: Հետո մենք կվերադառնանք ֆուրդ—հայկական հարաբերությունների հարցին: Մենք այստեղ սոսկ կմատնանշենք, որ Հայաստան ֆրդերի գաղթի սկիզբը գնում է Մելիմ I-ի ժամանակները, երբ «Չալդրանի նահատամարտից հետո, 1514 թվականին, սուլթանը նվաճեց Հայաստանի մեծ մասը և նրա կառավարիչներ նշանակեց ֆրդերի, որոնք ֆեոդալական իրավունքներ ձեռք բերեցին զավթված, մասամբ էլ սուլթանի կողմից շնործված հողերի վրա XVI դարի սկիզբը ականատես եղավ ֆրդական ցեղերի Հայաստան գաղթի խիստ մեծացմանը՝ թուրքական կառավարության աջակցությամբ: Ուժեղացնելով ֆրդական տարրը Հայաստանում, արաբականը՝ Սիրիայում և թուրքականը՝ Անատոլիայում

թուրքական կառավարությունը գիտակցաբար հետամուտ էր ֆրիստոնյայի վրա մուսուլմանական տիրապետությունը հաստատելու սկզբունքին:

Եթե ոչ սկզբունքն ինքը, ապա որոշակիորեն նրա կիրառումը բնկած է թուրքիան ֆայլայող բոլոր շարիֆների հիմքում: Ոչ մի նշմարտապես իր շաները գիտակցող պետություն չի կարող հանդուրժել այն անհնրեթ կարգը, երբ անֆաղաֆակիր ցեղերը, լինացած հովվական կյանքի փուլում, գրավեին սյետական շիևուսյան վերին հարկը, մինչդեռ կոլտուրական երկրագործ և արդյունաբերող բնակչությունը բանտարգելվեց նկուղներում: Նման կարգը դատապարտված է փլուզման: Այն կարող է հարատևել միայն աստիճանաբար բարբարոսության, իրենց վայրագ կառավարողների մակարդակին վերադառնալու պայմանով: Օսմանցիների ֆաղաֆականությունը գերադասեց այս վերջին պետենատիվը և նպատակ դրեց աստիճանաբար թուլացնել ֆրիստոնյա ազգաբնակչությանը:

Այսպիսի մի ֆաղաֆականության ոգեշնչողները, մարդիկ՝ գուրկ պետությունը կառավարելու արվեստից, չէին հասկանում, որ ֆրիստոնյաների ֆաղաֆական և տնտեսական հալածանք խարխում է պետության տնտեսական հիմքերը, մինչդեռ նրանց բնաշնչումը գրկում է երկիրը իր հարստության աղբյուրներից: Քրիստոնյա ժողովուրդը չէ, ով, ըստ թուրքերի և նրանց արբանյակների, թուրքիան տարել է և դեռ տանում է դեպի կործանում, այլ իրենց՝ թուրքերի հակաֆրիստոնեական գաղափարաբանությունը:

Քրիստոնյաների կարևորությունը թուրքիայի համար հաշվի չի առնվում մեկ ուրիշ առումով ևս, այն է՝ որպես լավագույն միջոցի՝ եվրոպական ֆաղաֆակրությունը թուրքիա փոխանցելու: Ուրեմն որ երկար տևեն «հիվանդ մարդու» մահվան գալարումները, հայտնի է, որ նրա գոյության հարցը արտակարգ

սուր է լինելու: Պատմական ճակատագիրը պահանջում է հրամայական ընտրություն՝ կամ միանալ ֆաղափակիրք երկրների շարքերին, մոտեցնել վճռական բարեփոխումներ, կամ դադարել մեծ տերություն լինելուց: Քուրֆիայի բոլոր փորձերը՝ դեմ նետելու կառավարման հնամաշ ձևերը մինչև հիմա անհաջող են եղել:

Քուրֆիայի վերակառուցումը հնարավոր է և կարող է պրտուղ տալ միայն այն դեպքում եթե կոպտուրական ֆրիստոնենական ազգություններին, որոնք մինչև հիմա ետին պլան են մղված եղել, բույլ տրվի մասնակցելու խնդրի լուծմանը: Միայն նրանց միջոցով հնարավոր կլինի երկրի եվրոպականացումը, քանի որ Քուրֆիայի ֆրիստոնյաները Քյուգանդիայի հետևորդներն են, մի մեծ ֆաղափակրթության ստեղծագործողները, ֆաղափակրթություն, որը դրեց ժամանակակից մշակույթի հիմքը: Եվրոպական պետականությունը նույնքան հարագատ է նրան, որքան այն խորք է բուրքերին: Մի ազգ այնքան է դյուրընկալ հասարակական կարգի նոր ձևերի նկատմամբ, որքան դրանք համապատասխան են նրա պատմական և մշակութային ռեսուրսներին: Քուրֆ—բաբարները, որոնց միակ պատմական ավանդույթը բաղկացած է յաթաղանից և հովվի մահակից, չեն կարող ներընկալել արևմտյան ֆաղափակրթությունը իրենց ֆրիստոնյա դրացիներին հավասար դյուրությունը: Քրիստոնեական շխարհներից՝ հայկական, հունական ասորա—արաբական, յուրաքանչյուր ունի հոգևոր հարստության իր մշակութային ավանդույթը, որը տարել է բուրֆ—բաբարական տիրապետության հրի ու արյան ծովերի միջով: Այս ավանդույթներն են, որոնք սատար են կանգնում և կրթում են երկա սերնդի ոգին և նրան ունակ դարձնում ներընկալելու ժամանակակից ֆաղափակրթության սկզբունքները:

Քրիստոնյա ժողովուրդը, այսպիսով, նախասահմանված է

գառնալու այն հունը, որով եվրոպական երիտասարդական կենսանյութը պետք է ներընկալվի, որն անհրաժեշտ է երիտասարդացնելու համար բուրֆական ֆաղափակյան համակարգի գառամյալ օրգանիզմը: Հիրավի, մարդ կարող է զարմանալ Քուրֆիայում ֆրիստոնեական տարրի ապշեցուցիչ կենսունակությունից: Չնայած բուրֆական վարչակարգի անտանելի նեշմանը, չնայած հալածանքներին, բոլոր մշակութային նախաձեռնումներում և առաջընթացում նրանք մուսուլմաններից առաջ էին գտնվում: Երկրի վերածնունդը ձեռք չի բերվում սոսկ լոզունգներ հռչակելով և նոտոմաբանությամբ: Բարենորոգիչների շանասիրությունը, եթե անկեղծ է, պետք է ուղեկցվի առաջադիմության համար բնական շարժմանը աջակցելու պատրաստակամությամբ, թեկուզ և այն սկսված լինի ֆրիստոնյա ազգությունների կողմից: Ըստ երևույթին, բարենորոգչի խնդիրն այն է, որ ֆրիստոնյաների բաղձանքները ֆաշալերի և նրանց ազգային շահագրգռությունների սահմանափակ ոլորտից հանելով դեպի պետական գործունեության լայն թատերաբեմ տանի:

Օսմանյան իմաստունների ֆաղափակությունը, սակայն, բռնեց հակառակ ուղղությունը: Քրիստոնյա ազգերի զարգացումը նրանց կողմից դիտվում էր որպես վտանգ պետությանը: Համապատասխանաբար շարադրվեց կառավարության հակաֆրիստոնեական ֆաղափակությունը: Որ ֆրիստոնյա ազգությունները Քուրֆիայում նոր գաղափարների առաջամարտիկներն էին, ապացուցվում է թեկուզ և միայն հայերի մեջ մտավոր շարժման պատմությամբ: Ժամանակակից առաջընթացի ամենահզոր լրձակները, ինչպես տպագրությունը, մամուլը, ժամանակակից կրթությունը և այլն, ֆրիստոնյաների սեփականությունը դարձան Քուրֆիայում շատ ավելի վաղ, քան դրանց կարևորությունը կրեդուներին բուրքերն իրենք:

Հայտնի է, որ մուսուլմանական տպագրատուն հիմնելու ա-

առջին փորձը վերաբերում է XVIII դարի սկզբին և անգամ այդ ժամանակ էլ նախաձեռնողը բուրժ չէր: 1727 թվականին մի նունգարացի ոսկեգառ, որն ընդունել էր իսլամը և ստացել Իբրահիմ անունը, համագեց բուրժական կառավարությանը տպագրության առավելություններում և հիմնեց առաջին տպագրական մամուլը Ստամբուլում: Իհարկե, ուլեմաները բողոքեցին այս դիվանին նորամուծության դեմ, և կառավարությունը մեծ դժվարություններ ունեցավ հաղթահարելու իսլամի այդ տգետ ծառաների ընդդիմությունը: Կարիֆ եղավ շեյխ-ուլ-իսլամի հատուկ «ֆեթվային»՝ հաշտեցնելու համար հավատացյալ մուսուլմաններին նոր ժամանակների մեծագույն հայտնագործություններից մեկի հետ:

Իբրահիմի մահից հետո տպագրատունը փակվեց, լույս ընծայելով միայն 18 գիրք: Կեսդարյան ընդմիջումից հետո, այն վերաբացվեց 1783 թվականին, և մինչև 19-րդ դարի կեսերը նրա գործունեությունը սահմանափակվեց ոչ ավելի քան 90 աշխատությունների հրատարակությամբ:

Եթե մենք այժմ անցնենք Բրիտանյաններին, դեմ հանդիման կկանգնենք մեկ այլ պատկերի: Սկեք բաց բողոքենք հույներին ու մյուս Բրիտանյաններին և մեր ուշադրությունն ուղղենք հայերի վրա: Հայկական տպարանը գործում էր Կոստանդնուպոլսում դեռևս 1567 թվականին, իսկ Զմյուռնիայում՝ 1759 թվականից: Թուրքիայի սահմաններից դուրս հայկական տպարանները բազմաթիվ էին և գոյություն ունեին գրեթե բոլոր եվրոպական մշակութային կենտրոններում:

1512 թվականին, այսինքն տպագրության գյուտից հետո մի քանի տասնամյակ անց՝ Վենետիկում լույս տեսավ հայերեն լեզվով առաջին տպագիր գիրքը: Այդ պահից տպարաններ ըսկրսեցին հիմնվել ուրիշ կենտրոններում, որի արդյունքը եղավ մտավոր կյանքի լայն և ինտենսիվ զարգացումը: 17-րդ դարում

հայկական տպագրությունը ծաղկեց Լվով—Լեմբերգում՝ 1616 թ., Հոմում՝ 1623 թ., Միլանում՝ 1624 թ., Լեզհոնում՝ 1643 թ., Պարուայում՝ 1690 թ., Ամստերդամում 1660 թ., Մարսելում՝ 1673 թ. և, ի վերջո 1640 թ., Պարսկաստանում, Սպահանի մոտ գտնվող Ջուղա հայկական կենտրոնում:

Հաջորդ՝ 18-րդ տարում տպարաններ հայտնվեցին Լոնդոնում՝ 1763 թ., Աստրախանում՝ 1796 թ.: Հայկական տպարանական մամուլը ևս ավելի վաղ է ծնունդ առել, քան բուրժականը: 1795 թ. սկսած այն տարիներ շարունակ գոյություն ուներ, մինչև որ առաջին բուրժական «Փավլիմի Վաֆաի» լրագիրը հրատարակվեց Կոնստանդնուպոլսում 1832 թ.՝ հայերեն լեզվով գուգանեռ հրատարակությամբ: Ներկայումս, չնայած գրաֆենության հարուցած դժվարություններին, հայկական մամուլը հաջողությամբ մրցակցում է բուրժականի հետ և՛ քաղաքացիական, և՛ որակապես, քեև վերջինս ընդհանրապես վայելում է կառավարական վարկերի աշակցությունը:

Ժողովրդական կրթությունը երբեք չի եղել կառավարության մտահոգության առարկան: Այն մեռում է մահմեդական տգետ կղերականության ձեռքին: Մինչև 1845 թ. կառավարությունը ոչ մի փորձ չկատարեց աշխարհականացնելու դպրոցները համաձայն եվրոպական կրթական սկզբունքների: Սուլթանի «ֆիրմանով» մի հանձնաժողով կազմվեց՝ մշակելու համար նոր կրթական սխեմա: Որքան էլ տարօրինակ այդ թվա, շեյխ-ուլ-իսլամը դրվեց այդ հանձնաժողովի գլուխ: Ակնհայտ է, որ ոչինչ չէր կարելի սպասել նրա աշխատանքներից: Փաստ է, որ նույնիսկ հիմա բուրժերը շեև կարող պարծենալ եվրոպական տիպի որևէ դպրոցով:

Մինչդեռ, 1845 թ. էլ շատ առաջ հայերն ունեին օրինակելի դպրոցներ ոչ միայն արտասահմանում՝ Վենետիկում, Փարիզում, Մոսկվայում, Կալկաթայում, Մադրասում, այլև բուն Զրմ-

յունիայում և Կոնստանդնուպոլսում: Քուրճիայի հայերը զբլխավորապես ուսանում էին արտասահմանի իրենց մայրենի դպրոցներում և հայրենիք էին վերադառնում գիտելիքներով հարստացած և պատրաստ աշխատելու պետական և հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառներում: Այդ է պատճառը, թե ինչու ազատ պրոֆեսիաների տեղ մարդիկ, ինչպես օրինակ բժիշկները, փաստաբանները, գրողները, հրապարակախոսները բոլորն էլ հայեր ու հույներ էին: Չարմանալի չէ, ուստի, որ կառավարությունը ստիպված էր նույնիսկ գիտելիքներ ու պատրաստվածություն պահանջող պաշտոնները տրամադրել հայերին:

Ինչ վերաբերում է քուրճական քառոնին, առ այսօր էլ այն կախված է հայ, և ընդհանրապես Բրիտանյա, դերասաններից:

Հայկական ու քուրճական հաջողությունների համանման կապ նկատելի է նաև ուրիշ ոլորտներում: Առևտրում և արդյունաբերության մեջ, բանկային գործում և արհեստագործության մեջ Բրիտանյաներն ընդհանրապես և հայերը մասնավորապես էին և դեռ մնում են գլխավոր գործակալները: Շփուժը եվրոպայի հետ նպաստեց նրանց արագորեն հարմարեցնելու հին մեքենաները նոր մեքոդներին: Այսպես կոչված «սառաֆները» կամ լումայափոխները, ովքեր մի տեսակ կորպորացիա էին կազմում, ժամանակին սպասարկել էին դրամական շուկայի բոլոր կարիքները, նոր պայմաններում վերափոխվեցին բանկային հաստատությունների:

Քանկ Օտոմանի, հիմնումից առաջ, անցյալ դարի կեսերին, Քուրճիան այլ վարկային հաստատություններ չգիտեր, բացառությամբ հայ և հույն սառաֆների: Նրանք առևտրական և արդյունաբերական հաստատությունները մատակարարում էին կանխիկ կապիտալով: Նրանք փոխառություններ էին տրամադրում կառավարությանը, հանախակի տարբեր նահանգներից

ստացվող պետական եկամուտների գրավականի դիմաց:

Որքանով որ վերջինս վնարվում էր բնամթերով, սառաֆները հարկադրված էին լինում նաև առևտրական գործարքներ ձեռնարկել, ներառյալ ապրանքների արտահանումն ու ներմուծումը:

Արդյունաբերության շատ նյութեր, ինչպես գործվածեղենի արտադրությունը, մետալուրգիան, մետաքսի մանուֆակտուրան իրենց զարգացմամբ պարտական էին միայն և միայն հայկական ձեռնարկողականությանը: Այսպես կոչված Բրուսսայի մետաքսեղենը, որը շատ բարձր էր գնահատվում եվրոպական շուկաներում, արտադրվում էր հայկական գործարաններում:

Հետևաբար զարմանալի չէ, որ նույնիսկ դրամահատարանը, ինչպես նաև վառողի գործարանները երկու հայկական ընտանիքների ժառանգական սեփականությունն էին: Սրանցից մեկը՝ Տառյանները, որոնք հիմնեցին վառողի առաջին գործարանը Կոստանդնուպոլսում սուլթան Սելիմի գահակալության օրոք, հետագայում սև երախտամոռության զոհ դարձան պալատական խարդավանքների շնորհիվ:

Արհեստագործության բնագավառում հայ արհեստավորը էլ ավելի աշխուռ դեր էր խաղում: Սառաֆների հետ միասին, Կոստանդնուպոլսում գոյություն ունեին էսնաֆներ կամ արհեստավորների համաբարություններ: Նրանց մեջ հայկական կազմակերպությունները նկատելի էին ոչ միայն իրենց քվով, այլև մասնագիտությունների բազմազանությամբ: Անցյալ դարի կեսերին հայկական կորպորացիաները ընդգրկում էին շուրջ 70 տարբեր պրոֆեսիաներ, որոնցից ոմանց մեջ բացառապես նրանք էին մասնագիտացած: Հայերի տեխնիկական նվաճումները Արևմտյան Ասիայում քաջ հայտնի են և հաստատվում են բազմաթիվ նախապահորդների կողմից:

Ինչ վերաբերում է արվեստներին, սրանք, Ըոբից, պատ-

վասպել են գրեթե բացառապես Բրիտանոյա ազգությունների կողմից: Հայերի խաղացած դերը արտակարգ կարևոր է: Յովական է ասել, որ հին արվեստի հուշակոթողները Ստամբուլում՝ Բեյլերբեյի, Չիրախանի, Դալմա—Յախչեի՝ Բոսֆորի այդ մարգարտի, պալատները կառուցել են հայ նարտարապետները: Նման ձևով նրանք նպաստել են շատ ուրիշ պալատների նաշակավոր զարդարմանը: Անգամ Փոփ—Խանի մզկիթը մի հայ գյուտի ստեղծագործությունն է:

Այն նշանավոր տեղը, որ գրավել են հայերը Փուրֆայի մտավոր շարժման մեջ, շնորհիվ նրանց գաղութային ծավալման է: Այս տարրերը, գործելով դրսից, ներկայացնում էին Հայաստանի պոստնեցիալ ուժերը, դուրս նետված թուրքական սահմաններից անբարենպաստ հանգամանքների բերումով, և որոնք այժմ բերում էին իրենց եռանդը՝ փոխանցելու այս սահմաններում արգելափակված ազգի կորիզին: Այն պահից ի վեր, ինչ Հայաստանը դարձավ թուրք—թաթարական հորդանների սատուռակիաների թափերսեմ, այնտեղ գերիշխող պայմանները ավելի նպաստավոր էին ավազակության, քան խաղաղ աշխատանքի համար: Հարուստ դասակարգերը և քաղաքային բնակչությունը, որոնք ավելի էին ենթակա բռնության ու կողոպուտի, հարկադրված էին ապաստան որոնել օտար երկրների տակ: Բնականաբար, նրանք ամենից առաջ գաղթեցին այն երկրները, որոնք բնտանի էին նրանց շնորհիվ նրանց նախկին և ներկա առևտրական հարաբերությունների:

Կիլիկյան թագավորության անկումից հետո հայկական կապիտալը փոխադրվեց Ջենուվա, Վենետիկ և Ղրիմ, մինչև հաջորդ դարերում այն մտաք գտավ աշխարհի բոլոր խոշոր արդյունաբերական շուկաները: Փոքրիկ, բայց ծաղկող հայկական գաղութներ ստեղծվեցին Արևելքի և Արևմուտքի բոլոր միջազգային կենտրոններում:

Հայկական գործունեության այս կողմը սերտորեն կապված է համաշխարհային կարևորություն ունեցող պրոբլեմների հետ: Հայերի հայտնվելը միջազգային շուկայում՝ արդի քաղաքակրթության հիմքում ընկած նոր ոգու այդ հալոցում, մատնանշում է Հայաստանի կարևորությունը, որպես նոր աշխարհի գեներալի մի գործոնի, արտացոլված Արևելքի և Արևմուտքի միջև եղած փոխհարաբերություններում:

Ասիայի և Եվրոպայի միջև առևտրական հարաբերությունների պատմության անկողմնակալ ուսումնասիրողը պարտավոր կլինի պատվո տեղը հատկացնելու հայերին և բարձր գնահատել նրանց կոլտուրական կարևորությունը, ինչպես նաև առևտրական հանճարը: Այս պետք է արվի առանց մարդկային առաքինության փարիսեցիների սովորական նախապաշարման, ովքեր արհամարհական ծամածոությամբ շուտ են գալիս «խառնուրդան» հայերից, իրենք լինելով նրանց անհաջողակ և ապաշնորհ հակառակորդները նույն պրոֆեսիայում: Մենք այստեղ սոսկ հարևանցիորեն կնշենք, որ 16-րդ և 17-րդ դարերում հայկական գաղութների և առևտրական գրասենյակների մի ամբողջ ցանց սփռվեց բոլոր կարևորագույն համաշխարհային շուկաներում, Յավայից, Սումատրայից և նույնիսկ Ֆիլիպիններից մինչև Մարսել, Ամստերդամ և Մանչեսթր:

Այս ցանցի բոլոր բեկերը միանում էին Հայաստանում, Արաբսի ափին գտնվող Ջուլա քաղաքում: Այս տեղի այժմյան անմխիթար տեսքը (հիմա Երևանի երկաթուղու վերջնական կայարանը) էլ հիշեցնում նախապահորդին, որ մի ժամանակ սա համաշխարհային առևտրի կենտրոն էր: Նրա անցյալ մեծության միակ վկան նրա լայնածավալ և լուր գերեզմանատունն է:

XVII դարի սկզբին ծաղկուն քաղաքը՝ Պարսկաստանի շահների նախանձի առարկան, նման էր մի արմատախիլ արված և

Պարսկաստան տեղափոխված ծառի: Նոր Զուղան Սպահանի՝ շահերի մայրաքաղաքի, արվարձաններում, Շահ Աբբասի հովանավորության ներքո շողողաց մի նոր և ավելի մեծ փառով, քան նախկինում: Այս տիրակալը, ասես մտահոգված քավելու իր անկուր հանցագործությունը հայերի և Հայաստանի նկատմամբ հովանավորեց նրանց և խրախուսեց նրանց ձեռնարկուղակակները: Ավելի ճիշտ կլինի ենթադրել, որ ազան շահը առաջնորդվում էր սեփական պետության շահերով: Մրա ապացույցը շուտով մատուցվեց ոսկու մեծ հոսով շահի գանձարանը: «Մի հայը ինձ ավելի շատ հարկեր է վճարում քան տասը մահմեդականը», — այս էր շահի կարծիքը⁴:

Ասիական շուկաները գրավելու իրենց ջանքերում բրիտանացի և հոլանդացի գործարար մարդիկ փնտրում էին հայերի համագործակցությունը, և հրապուրում էին նրանց իրենց տիրույթները: Պահպանվել է Արևելա-հնդկական ընկերության կառավարչի բնորոշ հրամանը, քվագրված 1691 քվակաճով, որով նա հորդորում է Հնդկաստանում ընկերության գրված փառչությանը հրապուրել հայ փորձված գործի մարդկանց, որոնք շատ քան են արել առևտրի զարգացման համար ամբողջ Հնդկաստանով, Պարսկաստանով և առհասարակ Ասիայով մեկ: Մադրասում նրանց հատուկ քաղամաս պետք է հատկացվեր, որտեղ նրանք կարողանային ապրել համաձայն իրենց սովորույթների և իրենց համար եկեղեցի կառուցել: Այս արվարձանը կարելի կլինի անվանել Զուղա, Շահ Աբբասի հետևողությամբ, որը գաղթեցրեց հայերին նրանց հայրենի երկրից Սպահան և «նրանք այնտեղ գորեղացել, դարձել են ամենահարուստ մարդիկ և աշխարհում մեծ իմացած վաճառականներից ամենափորձվածները»: Նրանց վստահությունը շահելու համար

անհրաժեշտության դեպքում կարող են հրավիրել նրանց մասնակցելու կառավարմանը: Այդ ժամանակից ի վեր ոչ միայն անգլիացիք, այլև հայերն ու ուրիշ օտարերկրացիներ իրավունք ունեն ընտրվելու՝ վարելու պետական գործերը: Աշխատասեր հայ ժողովուրդը վաղուց էր գրավել կոնդոնի հասարակության ուշադրությունը՝ «նկատառումներն այն էին, որ հայ վաճառականները առևտուր կատարում էին սեփական միջոցներով և վարկերով», գործում էին բոլոր գլխավոր համաշխարհային շուկաներում և արտահանում էին ամենաարժեքավոր ապրանքները⁵:

Այս խոսքերը լավագույն հանձնարարականն են, որք երբևէ տրվել է հայերի առևտրական գործունեությանը: Նրանց անբասիր ազնվությունը և բարձր համբավը շեշտված են XVII և XVIII դարերի բազմաթիվ ճանապարհորդների կողմից: Մրանցից մեկը, ծնունդով անգլիացի, հայ վաճառականին տրված փալլուն նկարագրության մեջ նրան «բոլոր առումներով ջենթլմենն» է համարում⁶:

Այս նույն «առևտրական ջենթլմեններն էին՝ ախարված օտար երկրներ և այնտեղ ստիպված ստեղծելու նոր մշակութային արժեքներ, որ դարձան հայկական վերածննդի նախակարապետները: Իրենց ախարավայրում նրանք երբեք չկորցրեցին

⁵ John Bruce. Annals of the honourable East-India Company. III. 111, and II, 617. London, 1810.

⁶ Ker Porter. I, 424. «Աբբաս Մեծի ժամանակներում մի հայ վաճառական համարվում էր ամենաունակ գործակալը Ասիայի և Եվրոպայի միջև կատարվող հազվագյուտ ապրանքների և ոսկով նրանց արժեքի փոխադարձ փոխադրություններում: Կարճ ասած, նա իրավացիորեն կարող էր հավանել այն տիտղոսին, որը քաղաքակիրթ երկրներում համարվում է որպես ամենապատվավոր բնութագրությունը հասարակության մեջ: Նա այն էր, ինչ էին վենետիկի և Ջենովայի վաճառականները, ինչ են Անգլիայի վաճառականները, բոլոր առումներով ջենթլմեն»:

⁴ Krusinski. Prodomus ad tragicam vertentis belli Persici historiam. Leopoli, 1740, p. 80.

կայր իրենց մայր-երկրի հետ: Նրանք այն փառասներն էին, որոնք հեռվից լույսի նառագայթներ սփռեցին խավարի մեջ թաղված Հայաստանի վրա:

Նոր գաղափարները և մտքի ուղղությունները նաևապարհ էին հարթում դեպի երկիր վաճառականների փարավանների տրորված ուղիներով: Ազգային ինֆնագիտակցությունը կրկին արթնացավ և գործեց որպես առաջադիմական տֆնության խթան:

Ահա թե ինչու հայերը և՛ Քուրֆիայի սահմաններից դուրս, և՛ նրա սահմաններում ֆայլել են թուրքերի առջևից առաջադիմության և ժամանակակից ֆաղափարության նաևապարհին: Մինչ հավատացյալ մահմեդականը ննչում էր անզոր մինարեթից ննչող մուգեթի կանչի տակ, հայերի անհանգիստ ձայնը հեռավոր երկրներից զրնգում էր իբրև տագնապի կոչնակ՝ կոչելով հայրենակիցներին դեպի նոր լույս և թարմ ձգտումներ:

Փոքր ժողովուրդի հերոսական պայքարը շքերեց նրանց նրպատակների իրականացմանը: Քուրֆական բանտի պարիսպները զրկեցին նրանց աստվածային լույսից, նրանց գլխին՝ բարձրացած թուրֆական սուրը պանեց նրանց սուրկության մեջ: Բայց զարկել է ժամը, երբ Հայաստանը, ամբողջովին արյունաներկ իր զավակների արյունով, արդար դատաստանի է կոչում իր դատավոր զանհների նկատմամբ և պահանջում է սեփական նակատագրի տերը լինելու իր իրավունքը:

ԹՈՒՐԶԻԱՅԻ ԱՆԴԱՄԱՀԱՏՈՒՄԸ

Ինքնորոշման սկզբունքները Թուրքիայի վերաբերմամբ: Թուրքական կայսրության անդամահատումը հինգ հիմնական եթևիկական գոտիների՝ օսմանյան Անատոլիայի, Հայաստանի, Սիրիայի, Քուրդստանի և Արաբստանի: Հայկական հողերը և թրդական հավակնությունները: Արդի ժամանակների թրդասիրական թաղաքականությունը: Էքսկուրս Հայաստանը թրդացնելու օսմանյան փորձերի վերաբերյալ՝ սկսած հին ժամանակներից: Մուսուլման սեփականատերերը և հայ աղանդավորները հայ ավատատերերի տիրույթներում: Հայաստանը որպես աշխատանքի և մշակույթի երկիր դեռևս հայկական է:

Մեծ պատերազմի կոչերից մեկն է փոքր ազգերի ազատագրությունը՝ հիմնված ինքնորոշման սկզբունքի վրա: Քաղ հայտնի է, որ շկա ոչ մի երկիր, որտեղ լինեն այնքան շատ ննչված և սուրկացված ազգություններ, որքան կան Քուրֆիայում, սուրբանի լծի տակ: Հետևաբար, պատերազմի արդյունքները պետք է գլխավորապես իրենց զգացնել տան ամենից առաջ Քուրֆիայում, որտեղ ազատորեն պետք է կիրառվի ինֆնորոշման իրավունքը:

Ականավոր պետական գործիչները, որոնք ներկայումս աշխարհի նակատագիրը բռնել են իրենց ձեռքում, արդեն հռչակել են իրենց դատավճիռը սուրբանի տիրույթների նկատմամբ: 1917 թ. դեկտեմբերի 23-ին պրն. կոյա Ջուրը կարևոր հայտա-

բարություն արեց իր կառավարության անունից՝ պատերազմի նպատակների վերաբերյալ: Գրանից հետո շուտով, ընթացիկ 1918 թ. հունվարի 8-ին պրեզիդենտ Ուիլսոնը Կոնգրեսում արտասանեց իր հիշարժան հարձակումը՝ տասնչորս կետերի շարադրանքով: Զույգ պետական գործիչներն էլ Քուրիայի իրավունքները նախադրում են միայն կայսրության այն մասերի վրա, որոնք բնակեցված են բուրժուարով: Մնացյալ նահանգները, որոնք բնակեցված են ուրիշ ազգություններով, պետք է ազատագրվեն նրա տիրապետությունից:

Գարեի տատանումներից հետո ի վերջո ֆաղափախորդ աշխարհը վճռեց բացել բուրժուական բանալի դռները և դուրս բողոքել տանջված ու տառապած ժողովրդական զանգվածներին: Օ՞րբան ազգային օրգանիզմներ են բարձրացրել գերեզմանի մթության մեջ, սպասելով լույսի կենսաբեր նառագայթներին, որոնց նրանց արժանի է դարձնում նրանց համբերատարությունն ու հաստատակամությունը: Նրանց համբերությունը, նրանց տառապանքները կարող էին միայն փոխհատուցվել, եթե Գորդյան հանգույցը չկարժեք կարուկ կերպով բռնության սրով, այլ լուծվեր արդարության և ինֆեռորշման հիմքի վրա, «*cuique suum*»-ի (յուրափանջյուրին՝ իրենը) սկզբունքով:

Եթե ինֆեռորշման իրավունքները իրագործվեն և կիրառվեն գործնականում, դժվար չէ նախատեսել արդյունքները: Եթե բուրժուական կայսրության ամբողջականությունը պետք է խախտվի և Քուրիան բաժանվի առանձին էթնոգրաֆիական բաղկացուցիչ մասերի, որոնք կհրաժարվեն որևէ ընդհանուր բան ունենալ Ստամբուլի հետ, դա միայն բնական կլինի: Քուրիան ապացուցել են, որ ընդունակ չեն կառավարելու իրենց երկիրը արդի մշակույթի և ֆաղափախության հիմքի վրա: Անզամ առավել մակերեսային, երևութական փոփոխությունները փրկեցին փրկեցին և առաջացրել: Սուլթան Մահմուդը մեծագույն դժվար

ություն ունեցավ փոխարինելու շալվան ու խալաթը ֆետով ու վերարկով, և այս նորությունը արժեցավ նրան գյաուր-սուլթան մականունը: Քուրիները Արդու-Մեշիդին երբեք չներեցին, որ նկատելի էր ավել իր դիմանկարը, հակառակ, ինչպես ասում էին, Գուրանի պատվերների:

Միակ բարեփոխումը, որ կենսագործվեց, բանակի վերակազմակերպումն էր ըստ եվրոպական համակարգի: Այստեղ էլ երևաց ազգի ոգին, որը «պետություն էր ստեղծել սրով և կամենում էր այն պահպանել սրով»:

Որևէ այլ լուրջ շեղում ընթացքից, եվրոպական գաղափարների իմաստով, համարվում էր Մահիկի նվաստացում և աշխարհ: Սա բացատրում է, թե ինչու դարավոր շփումը եվրոպայի հետ ոչ մի զգալի օգուտ չբերեց Քուրիային:

Մինչդեռ բուրժուական կայսրության այն բոլոր մասերը, որոնք ազատագրվեցին նրա լծից և վարչակարգից, իսկույն կերպով սկսեցին յուրացնել եվրոպական մշակույթը: Եգիպտոսը և բալկանյան պետությունները պերճախոս օրինակներն են այս դուրսին յուրացման: Մի ֆանի տասնյակ տարվա անկախ կյանքը բավական էր Բուլղարիայի համար անհամեմատ ավելի ֆաղափախորդ դառնալու, քան էր նրա նախկին գերիշխողը:

Այս երկու նախապայմանները վնասում են Քուրիայի ապագայի համար և արդարացնում են նրա անդամահատումը: Վերը հիշատակված հայտարարություններում մատնանշված են բուրժուական կայսրության այն մասերը, որոնք պետք է հրաշակվեն անկախ ֆաղափական միավորներ:

Քուրիայի անդամահատումը ազգությունների հիմքի վրա համապատասխանում է նրա պատմական բաժանմանը Փոքր Ասիայի կամ բուրժուական Անատոլիայի, Հայաստանի, Սիրիայի, Միջագետքի (կամ Քուրդիստանի և Արարական Իրաքի կամ Արարատանի):

Չնայած թուրքական կառավարության բոլոր ջանքերին տեղաշարժելու ազգաբնակչությունը մեկ վայրից մյուսը, բնաջնջելու յուրաքանչյուր նահանգի ոգին ու բնույթը և ստեղծելու միատարր մահմեդական գանգված, նրանց բոլորին թուրքերի վերածելու վերջնանպատակով, այս նահանգները մինչև հիմա էլ պահպանել են իրենց ազգային դեմքը: Զուլման այս փառափականությունը ներկայումս որոշակիորեն դժվարություն է հարուցում՝ պարզորոշ սահմանագտելու տարբեր տարածքների ազգային սահմանները: Կասկած չկա, սակայն, որ նոր պայմաններում բոլոր այս էթնոգրաֆիական ալիքները, որոնք դուրս են սփռվել իրենց բնական գոտուց, կվերադառնան իրենց ընտանիք ավերք, և տարագիրներն էլ իրենց տներն ու օջախները՝ ավելի մեծ դյուրությունը և պատրաստակամությամբ, քան որով թողել էին դրանք:

Վերանիշյալ բոլոր նահանգներից առավել վիճելի են իր էթնիկական բնույթով, վիճելի առնվազն թուրքական դիվանագիտության համար, Հայաստանն է: Մենք հանգամանորեն կանգ ենք առնում դրա վրա ոչ սոսկ այն պատճառով, որ այն անմիջականորեն մեր հետաքրքրության առարկան է, այլև այն նկատառումով, որ հայկական տարածքի սահմանների որոշումը միաժամանակ վնասում է մյուս ազգությունների սահմանները, քանի որ Հայաստանը ընկած է այն անկյունում, որտեղ հանդիպում են Անատոլիա, Սիրիա, Միջագետք նահանգները:

Հայաստանը, անկասկած, խիստ որոշակի հասկացություն է, երկիր, որ հայտնի է հնագույն ժամանակներից, որի սահմաններում անել ու զարգացել է հայ ժողովրդի կյանքը, և որը այժմ վկայում է նրա կյանքի ողբերգությունը՝ մշակույթի նրա սեփական գանձարանի ավերակներով:

Քավականաչափ ֆաշ հայտնի մի երկիր, որը թվում է արդեն դարձել է ինչ-որ ազոտ ու անորոշ բան, հենց որ թուրքա-

կան դպրոցի փառափականներն ու դիվանագետները, ովքեր կոչված էին տնօրինելու նրա արյունոտ գործը, փորձեցին սահմանել նրա գոյության ապագա պայմանները: «Կա՞րողիք հայկական երկիր»։ «Արդյո՞ք թուրքիայում գոյություն ունեն հայերով բնակեցված նահանգներ», անա հարցը, որ բարձրացվում էր ամեն անգամ, երբ արյունոտ մի մեծ հրդեհի գրավում էր փառափակիրը աշխարհի ուշադրությունը այս դժբախտ երկրի վրա:

Ամենեկն զարմանալի չէ, իհարկե, որ թուրքական իշխանությունները փորձում էին ժխտել Հայաստանի գոյությունը, այլ զարմանալին այն է, որ մեծ տերությունների ներկայացուցիչները պաշտպանում էին այդ տեսակետը, անգամ այն բանից նետո, երբ համաձայնություն էին ստորագրել «հայերով բնակեցված նահանգների» վերաբերմամբ:

Այս կամ այն ազգությունը պատկանող տարածքի՝ թուրքական իշխանությունների կողմից մշտապես վիճարկվող սահմանների նակատագրական հարցը անփոփոխ կերպով բարձրացվում էր ամեն անգամ, երբ խոսք էր գնում նման մի ազգության թուրքական նշումից ազատագրելու մասին:

Այսպես, այդ հարցը բարձրացվել էր ժամանակին Հայաստանի, Սերբիայի, Բուլղարիայի և Ռումելիայի կապակցությամբ: Այն բարձրացվելու է Հայաստանի կապակցությամբ, որպես անխուսափելի հնարք՝ թուրք դիվանագետների և պետական գործիչների կողմից ժամանակ շահելու, առևտուր անելու և հարցի լուծումը ձգձգելու համար:

Քաշ հայտնի է, որ աղետաբեր փոփոխությունները Արևմտյան Ասիայի փառափական կյանքում միշտ հետևել են լայն մասշտաբի էթնիկական տեղափոխություններին և մեկ անգամ չէ, որ փոփոխել են ազգագրական փառափակը: Հավասարապես ֆաշ հայտնի է, որ Հայաստանը, լինելով այս հորձապտույտի կենտրոնում, կրել է բոլոր այդ տեղափոխությունների, ժողովուրդ-

ների արագահոս շարժումների կործանարար հետևանքները:

Սրանց ենթաման տակ հայերը էշվել են (ժամանակ առ ժամանակ բնականորեն, բայց ավելի հանախ հարկադրաբար) մերք դեպի Արևելք, ընդհուպ մինչև Սպահան, մերք հարավ՝ մինչև Քաղզաղ, մերք Արևմուտք՝ մինչև Կոստանդնուպոլիս, իսկ վերջին դարերում էլ դեպի Հյուսիս՝ Ռուսաստան:

Բայց և այնպես, չնայած բոլոր այս փորձություններին, չընայած բոլոր կոտորածներին, հալածանքներին և արմատախիլ լինելուն, Հայաստանը իր բնական էթնիկական բնույթը համեմատաբար ավելի լավ է պահպանել, քան հարևան նահանգները, որոնք բաժանել են նրա նակատագիրը: Նա նույնքան իրավունք ունի հայերի հող համարվելու, որքան Քուրդիստանը՝ Բրդուզի հող, Սիրիան՝ սիրիացիների հող, և նույնիսկ Անատոլիան ավելի շատ իրավունք չունի կոչվելու օսմանյան հող:

Բարձր լեռնաշխարհը, որը վեր է հանում Միջագետքի հարթավայրի վրա և սահմանագծվում է հյուսիսում և արևմուտքում Եփրատի հովտով, հնում կազմում էր հայերի հողատարածքը, հայտնի Մեծ Հայք անունով: Էրզրումը՝ հին Կարինը, Ելիզավետպոլը՝ հին Գանձակը (Գյանջա), Մուֆարկիներ՝ հին Մարտիրոսպոլիսը և Խարբերդը՝ այսօրվա Խարպուտը, Մեծ Հայքի սահմանամերձ հողերի գլխավոր կետերն են:

Եփրատից դեպի արևմուտք ընկած հողերը, Մալաթիայի (հին Մելիտինեի) և Սվազի (հին Սեբաստիայի) սահմաններում, գրավում էր Փոքր Հայքը: Բյուզանդական ժամանակաշրջանում Փոքր Հայքի տարածքը ընդլայնվեց սկզբնապես դեպի հյուսիս-արևմուտք, ավելի ուշ դեպի հարավ ուղղությամբ, որպես հետևանք Հայկական լեռնաշխարհի լեռնային ենդ կիրճերից դեպի Սև և Միջերկրական ծովերը բնական ձգտման:

Այս երկուսից առաջին ուղղությամբ հայերի ենթումը հանգեցրեց մի ընդարձակածավալ նահանգի, այսպես կոչված Ար-

մենիական թեմի ստեղծմանը, իսկ երկրորդ ուղղությամբ նրանց հերոսական պայքարը ավարտվեց Կիլիկիայի բարձունքներին նրանց դրոշի հաջողակ բարձրացմամբ: Այդ երկիրը, ստեղծված Ռուսիենյանների հայկական հարստության կողմից, միջին դարերի եվրոպական նախապահորդների և նրանցից հետո բուրք աշխարհագրագետների կողմից հանախ կոչվում էր նաև Փոքր Հայաստան:

Օսմանյան կառավարությունը, ինչպես քաջ հայտնի է, բազմաթիվ վիճարկություններից և խուսափանքներից հետո հարկադրվեց եվրոպայի կողմից սահմանելու հայերով բնակեցված նահանգները: Այն սկսեց որպես այդպիսի նահանգներ նախաշեղուց միայն նրանք, որոնք ընկած էին Մեծ Հայքի սահմաններում՝ Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Խարպուտի և Դիարբեկի վիլայեթները. ավելի ուշ, սրանց ավելացվեց Սվազի վիլայեթը Փոքր Հայքում:

Ապարդյուն կերպով հայկական պատրիարքարանը հիշեցրեց իշխանություններին Հայկական Կիլիկիայի մասին, որն ընկած է Ադանայի և Հալեպի վիլայեթների միջև: Թուրքերը փակեցին իրենց աչքերը Կիլիկիայի գոյության վրա, իսկ եվրոպական տերությունները դրա վրա շարժեցին: Ընդլայնել հայկական տերիտորիան, նշանակում էր ընդլայնել այն երկրի ազդեցության ոլորտը, որը, առկա պայմաններում, Հայաստանն ապահովելու ամենամեծ նեարավարությունն ուներ, իսկ եվրոպական տերությունների շահերից չէր բխում Ռուսաստանի համար կիլիկյան ծովեզերին բազա նախապատրաստելը:

Բայց բուրքերը բավական լավ գիտեին, որ վաղ թե ուշ Չեյթունի հայերի «արծվաբույներ» ներառվելու է հայկական նահանգների մեջ, որ եվրոպական տերությունների պահանջած բարեփոխումները տարածվելու են այդ շրջանի վրա: Ադանայի կոտորածը՝ երիտթուրքերի սադիստական տոնահանդեսներից մե-

կը, ապացույց էր, որ օսմանյան կառավարությունը խորապես տազնապաժ է հայկական հարցի կիլիկյան կողմով: Հանցագործ միջոցները, որին նա դիմեց և որը սահմանադրական Քուրֆիան ամոքով ծածկեց, հայտնեցին աշխարհին, որ գոյություն ունի ևս մեկ հայկական նահանգ, որը գրաված չէր Հայաստանին վերաբերող դիվանագիտական ակտերում:

Հայերով բնակեցված նահանգները նանաչելու և որոշելու լավագույն և ամենանիշտ հատկանիշը ժամանակ առ ժամանակ կառավարության հրահրանով տեղի ունեցող կոտորածներն են հասկանիշ, որն ավելի պերճախոս է, քան այդ կառավարության բոլոր վիճակագրական տվյալները: Երբ Եվրոպական տերությունների ներկայացուցիչները ավելի լուրջ հետաքրքրություն ցուցաբերեին հայերի նակատագրի հանդեպ, նրանք այնքան շատ ժամանակ չէին կորցնի թուրքերի հետ Հայաստանի սահմանների մասին վիճարկությունների վրա: Կոստանդնուպոլսում նստած, նրանք կկարողանային մեծ նշգրտությամբ որոշել այդ սահմանները արյունոտ այն հրդեհների արտացոլումից, որոնք ժամանակ առ ժամանակ տեղի էին ունենում հայերով բնակեցված շրջաններում այն պահից ի վեր, երբ բարձրացվեց «հայկական հարցը»:

Բայց եվրոպական դեսպանները միայն պնդում էին թվերի, նշգրիտ վիճակագրության վրա և նույնքան անօգնական էին թուրքերի մատակարարած ակնհայտ կեղծ թվերի հանդեպ, որքան անտարբեր էին հայերի նակատագրի նկատմամբ: Նրանք շատ լավ գիտեին, որ թուրքական կառավարությունը նույնիսկ չունի անհրաժեշտ ապարատ վիճակագրական տեղեկություններ հավաքելու համար: Բայց, նույնիսկ եթե թուրքերն ունակ լինեին օգտագործելու թվերի օբյեկտիվ լեզուն, գաղտնի չէ, որ թուրքական կառավարությունն այն կօգտագործեր հակառակ նպատակով՝ քաֆցնելու և աղավաղելու դրանք իր կեղծումներով:

Քուրֆական վիճակագրությունը մասնում է իրեն և թուրքական կառավարությանը: Դժվար չէ համոզվել դրանում, եթե միայն մի բննադատական հայացք նետենք այն կողմնապան հաշվարկումների վրա, որոնք թուրքերը դնում էին միջազգային դիվանագիտության ներկայացուցիչների առջև հայկական հարցի սուր պահերին: Բայց մենք պետք է մի պահ կանգ առնենք՝ բննարկելու համար որոշ հարցեր վիճակագրության առընչությամբ, սկզբունքի տեսակետից:

Արդյո՞ք անհրաժեշտ էին բոլոր այս հաշվարկումներն ու թվերը, որպեսզի լուծվի հայերի նակատագիրը թեթևացնելու պարզ հարցը՝ եվրոպայի պահանջած բարեփոխումները մուծելու միջոցով: Ներպարենք թե այն վիլայեթներում, որտեղ պետք է գտնվեր հայերի գլխավոր զանգվածը, նրանք դեռ ազգաբնակչության մեծամասնությունը չեն կազմում, մի՞թե դա խոսում է իրենց գոյության պայմանների բարելավումը պահանջելու ներանց իրավունքի դեմ: Եթե թուրքական իշխանությունները անընդունակ են լայն և ընդհանուր մասշտաբի բարեփոխումներ իրագործելու, որում հայերը պակաս շահագրգռված չեն, քան թուրքերն իրենք, ինչո՞ւ պետք է նրանք դեմ արտահայտվեն այն իրագործելու հնարավորությանը, եվրոպական տերությունների օգնությամբ, մի քանի առանձին նահանգներում, այս դեպքում՝ հայկական շրջաններում, հայերի, ինչպես նաև բնակչության մյուս խավերի բարիքի համար:

Ճշմարտությունն այն է, որ առանձին նահանգներում կատարվելիք բարեփոխումներին թուրքերը նայում էին որպես ինքնավարության նախապատրաստական միջոցառման: Հայկական բարեփոխումները դիտվում էին անբավականությամբ՝ ասես թե դրանք այլ բան չէին նշանակում, եթե ոչ լրիվ ինքնավարություն Հայաստանի համար: Քուրֆական փաստարկումները և վիճակագրությունը նպատակ էին հետապնդում ապա-

ցուցելու, որ Հայաստանի ինքնավարության գաղափարը ոչ էր նիկակա կան հիմմ չունի, քանի որ հայերն ամենուրեք փոքր մասնություն են կազմում: Քայց, էրե նայնիսկ ընդունենք այդ արհեստական հաշվարկումները, հեշտ է առաջ քաշել մի խիստ էական առարկություն ad hoc բուրժական կառավարության հիմնական կոնցեպցիային, որը վնասոջ նշանակություն է տալիս ինքնավարության և քաղաքական տիրապետության հարցում տարբեր ազգությունների միջև գոյություն ունեցող քվակական հարաբերակցությանը: Այսպես անելով, բուրժերը քանդում են սեփական ռոֆի տակի հողը: Երբ մի ազգության քվական գերակշռությունը բացարձակ պայման է ինքնավարության և անկախ գոյության համար, ապա ինչպե՞ս է որ մի քանի միլիոն բուրժերը տիրակալում են բազում միլիոն տարբեր ազգությունների՝ Ստամբուլից մինչև Մեքսիկա: Ոչ միայն Արաբիայում, այլև Միջագետքի լայնարձակ տափաստաններում, Սիրիայում, Հայաստանում և Անատոլիայի որոշ մասերում բուրժերը կազմում են բնակչության աննշան տոկոսը: Ինչ իրավունք ունեն օսմանցիները սուրկության մեջ պահելու այդ պրովինցիաները: Ինչի՞ վրա է հիմնված նրանց իշխանությունը: Էթնոգրաֆիական առումով վերցրած, այն կարող է արդարացվել միայն, ինչպես կոեսենսի շուտով, Անատոլիայի վիլայեթներում:

Այս ևս բոլորը չէ. բուրժական կայսրության բուն մայրաքաղաքում՝ Ստամբուլում, բուրժերը բնակչության մեծամասնությունը չեն կազմում: 1885 թ. պաշտոնական մարդահամարը ցույց է տալիս, որ սուլթանի մայրաքաղաքը այդ ժամանակ ուներ 873565 բնակիչ: Սրանցից միայն 384910 էին օսմանցիներ (կամ ավելի շատ՝ մահմեդականներ), մնացյալը՝ 488655-ը պատկանում էին տարբեր ազգությունների (156861-ը հայեր

էին, 152741-ը՝ հույներ, 44361-ը՝ բուլղարներ և 129243-ը՝ օսարեկրացիներ)¹:

Երբ բուրժերի օգտագործած փաստարկումները հայկական հարցում՝ մասնանշելով հայերի փոքրամասնությունը երկրում, շրջելու լինենք նրանց դեմ, ապա նրանք ոչ միայն կկորցնեն բոլոր մյուս ազգություններին կառավարելու իրավունքը, այլև ստիպված կլինեն հրաժարվելու նաև իրենց սեփական մայրաքաղաքից:

Բուրժերի տեսակետը հայկական հարցում անտրամաբանական էր, անհետևողական և նույնիսկ անբարոյական, քանի որ նրանք հայերից պահանջում էին այն, ինչ որ չունեին իրենք, քվական գերակշռություն, որպեսզի կատարեն անհրաժեշտ բարեփոխումներ, այն դեպքում, երբ իրենք, թեև կազմելով երկրի բացարձակ փոքրամասնությունը, դարեւ շարունակ տիրակալել էին իրենց լայնածավալ կայսրությունում:

Յվրոպական տերությունները այս ներքին հարցերը չբարձրացրեցին: Նրանք ավելի շատ ներողամտություն ցուցաբերեցին բուրժերի հանդեպ՝ բուրժական հարցում, քան բուրժերը հայերի հանդեպ՝ հայկական հարցում: Համաշխարհային պատերազմը, որն առաջ քաշեց ինքնորոշման սկզբունքը և զանազան ազգությունների ապագա նակատագրի սկզբունքները, կունենա այն նետնանքը, որ բուրժական և հայկական հարցերը կհնարավորեն նույն տեսակետից և կլուծվեն արդարացիորեն համապատասխան այս նոր սկզբունքների, համապատասխան էթնոգրաֆիական պայմանների և մշակույթի համապատասխան պատմական արժեքների սահմաններում:

¹ Համաձայն 1844 թ. վիճակագրության, մայրաքաղաքի բնակչությունը կազմում էր 891000 հոգի՝ 475000 մուսուլմաններ, 222000 հայեր, 132000 հույներ, 25000 օսարեկրացիներ:

Դժվար չէ մատնանշել, այն հիմնական մասնաբաժինները, որոնց կրճատվեն նախկին թուրքա-ասիական տիրույթները թուրքական հավակնությունները չպետք է անցնեն Տրապիզոն—Ադանա գիծը, Թուրքիան, բառիս նեղ իմաստով, բաղկանալու է մոտավորապես ամբողջ Անատոլիայից, այն է՝ Իզմիդ և Քիզա երկու մյուսթեսարիֆաթներից և Թուսսայի, Չմյուռնիայի, Կաստամունիի, Անգորայի և Կոնիայի նինգ վիլայեթներից: Բացի այդ, Տրապիզոնի վիլայեթը հավանաբար Թուրքիային պետք է զիջի Սամսունի սանջակը, Սվազի վիլայեթը՝ Թոֆաթի և Ամասիայի երկու սանջակները, և Ադանայի վիլայեթը՝ Երջիլի սանջակը:

Տրապիզոն—Սվազ—Ադանա գծի ետևում ընկած է Հայաստանի հողը՝ Փոֆ Հայքը Հայկական Կիլիկիայով և Մեծ Հայքը: Հարավային սահմանը, որը բաժանում է նրանց Միջագետքից և Միրիայից, նշված է Հայկական լեռնաշխարհի իջնող գծով և ընկած է Տիգրիսի երկու նյուղերի՝ Բոհոտանի և Արևմտյան Տիգրիսի երկայնքով, իջնում է մինչև Եփրատ ու անցնում Դիարբեկի Սևերեկի միջով և, այնուհետև, անցնում է Այնթապի և հասնում Ալեքսանդրետի ծոց:

Այս սահմաններում Հայաստանը գրավում է Տրապիզոնի սանջակի արևելյան կեսը, սկսած Կերասունից, Գյումուշխանեի սանջակը, Սվազ և Կարահիսար սանջակները, Ադանայի, Կոզանի և Ջեբելբերեֆեթի սանջակները, Մարաշի սանջակը, Էրզրումի, Քիլիսի, Խարբերդի վիլայեթները, Վանի սանջակը Ադրակի սանջակի հետ, Դիարբեկի վիլայեթի մի մասը՝ Արդանայի սանջակը և Դիարբեկի սանջակի հյուսիսային անկյունը: Այսպիսով, դիվանագետների նախատեսած վեց վիլայեթներից Հայաստանի սահմաններից դուրս են բողոքված Սվազի վիլայեթի երկու սանջակներ, Վանի վիլայեթի Հաֆյարի սանջակը և Դիար-

բեկի վիլայեթի Մարդինի սանջակը, մինչդեռ այդ երկրին էին Հաակագվելու Հայկական Կիլիկիան և Տրապիզոնի ծովափը:

Եթե մենք ուղիղ գիծ անցկացնենք այն տեղից, որտեղ միանում են Տիգրիսի արևելյան և արևմտյան նյուղերը, մոտավորապես Իբն-Ջեզարից մինչև Դամասկոս, սիրիական գլխավորապես քրիստոնեական հողերը կմնան այդ գծից արևմուտք: Այն լայն տարածքը, որը կազմված է Միջագետքի հարթավայրերից և Ջագրոսի լեռներից, բնակեցված քրդական և արաբական ցեղերով (արաբներն սպրում են գլխավորապես տափարակում, իսկ քրդերը՝ լեռներում), կմնա արևելքում:

Սիրիան այդ դեպքում կբաղկանա Հալեպի վիլայեթից, անանց Մարաշի սանջակի, Դիարբեկի սանջակի մի մասից, Մարդինի սանջակից, Դամասկոսի կամ Շամի, Բեյրութի և Լիբանանի, Երուսաղեմի վիլայեթներից և Չոր մյուսթեսարիֆաթի մի մասից:

Եփրատի և Տիգրիսի միջև ընկած տարածությունը, այն է՝ Չոր մյուսթեսարիֆաթի մի մասը, Մոսուլի վիլայեթի մի մասը և Բաղդադ ու Բասրա վիլայեթները կկազմեն Արաբստանը:

Տիգրիսից դեպի արևելք գտնվող բոլոր բարձրավանդակները, այն է՝ Հաֆյարի սանջակը, Մոսուլի վիլայեթը (հաճած Մոսուլի սանջակի մի մասը) և քրդերով բնակեցված պարսկական հողերը, Ուրմիա լճից մինչև Լուրիստան, կկազմեն Քուրդիստանը: Այն կներառնի Մուսթաֆայի նահանգը, Արդեբանը և Դիզֆուզեթի հովիտը՝ ընդհուպ մինչև Պարսկական Արաբստան:

Վերոնիշյալ տեխնոլոգիայից յուրաքանչյուրը անջատ վերաբերմունքի կարիք կունենա: Սահմանագծերը, որը մենք հենց նոր գծեցինք, պետք է, անշուշտ, ֆենարկվեն հանգամանորեն, բայց նրանց ընդհանուր ուղղությունը, որ մենք ավել ենք, չեն կարող վիճարկվել: Թուրքերի դարավոր տիրապետությունը այսպիսի աղետարեք ազդեցություն է ունեցել ազգային ինքնուրույն

վրա, որ դժվար է դնուս մտածել միակերպ էրնիկական բնույթի տերիտորիալ միավորումներ կազմելու մասին և, իրականում, դրա կարիքը չկա: Բավական կլինի, ներկայի համար, առանձնացնել մի քանի ազգային կենտրոններ, որոնց շուրջը կարող են նավակվել համապատասխան ազգային տարրեր:

Մենք մատնանշեցինք այդ կենտրոնները և մոտավորապես որոշեցինք նրանց տարածքային ոլորտները, և այդ հարցում մենք առաջնորդվեցինք ոչ միայն այս կամ այն ազգության գերակշռությամբ այս տարածքներում, այլ դրանց պատմական ու մշակութային բնույթով և տնտեսական ամբողջականությամբ:

Այս երեքը պետք է լինեն ուղեհղող սկզբունքներ բուրժուական կայսրության ժառանգության բաժանման համար նրա խորապես տառապյալ հպատակների միջև. նրանք պետք է կազմեն այն հիմքը, որի վրա նոր կյանքը կարողանա կառուցվել նախկին Թուրքիայի այն մասերում, որոնք պահանջում են ազգային հարցի լուծում: Վերջապես բավարարություն պետք է տրվի այս ազգային բաղձանքներին, որոնք ցայտուն կերպով դրսևորված են, որպեսզի որոշվի ազգությունների նակատագիրը՝ համաձայն նրանց խաղաղ համագոյակցության:

Այս պրոբլեմը անգամ ավելի բարդացված է, քան դժվարին, և այն, անկասկած, անհնարին է լուծել արագորեն և մի եղանակով, որը գոհացուցիչ լինի բոլորի համար: Ամենը, ինչ կարելի է անել ներկայումս, մատնանշելն է այն ուլու, որով այս հարցը կարելի կլինի լուծել: Միակ և միաժամանակ ամենանիշտ ուղին հաշտեցնելու բոլոր տարբեր միջազգային բաղձանքները, որը մատնանշում է պրոբլեմի բնույթն ինքը՝ ազգային շարժումների սեղանացնելն է և նրանց պահելը այդ սահմաններում, որովհետև վերջո վերոհիշյալ բոլոր տերիտորիալ միավորումներում, որը յուրաքանչյուր ազգության համար ունի տան գրավչություններ: Դրանով կորվի խառնակված էրնիկական զանգվածների բնա-

կան տարբերակման հիմքը, և պատմության հողմերից ցանուցիւր եղած ժողովուրդները կրկին կնավակվեն իրենց վաղեմի օջախների շուրջը ու կկազմեն ինքնարավ ամբողջություն իրենց սեփական պատմական հողում:

Թուրքիայի անդամահատումը Անատոլիայի կամ բուն Թուրքիայի, Հայաստանի, Սիրիայի, Քուրդիստանի և Արարատանի, որ առաջարկվեց վերը, լուծում է ազգային հարցն այնպես, ինչպես որ մենք այն հասկանում ենք: Այս երկրներից յուրաքանչյուրը բավարարում է էրնիկական, պատմական, տնտեսական բնույթի պահանջները, նաև կուլտուրայի պահանջները, որոնք մենք վկայակոչել ենք:

Անատոլիան, մեր մատնանշած սահմաններում, կազմում է 400000 միլչև 450000 քառակուսի կիլոմետր տարածք, յոթ միլիոն ազգաբնակչությամբ, որից երկու միլիոնը քրիստոնյաներ են, գլխավորապես հույներ և հայեր, իսկ հինգ միլիոնը բուրժուեր և այլ ազգություններ, ովքեր արտաքինապես կամ օգուտի համար յուրացրել են բուրժուական սովորույթները, երբեմն էլ մահմեդական կրոնը: Այս երկիրը ունի Թուրքիա անվանվելու իրավունքը, քանի որ այն, էրնոգրաֆիական առումով, գլխավորապես բուրժուական պրովինցիա է: Պատմական և մշակութային տեսանկյունից սա այն տերիտորիան է, որտեղ կազմավորվել ազգագրացել է բուրժուական պետությունը և, երեք կազմից ձգվելով շրջապատված լինելով, այն աշխարհագրական ամբողջությամբ է կազմում, որը երաշխավորում է նրա տնտեսական զարգացումը:

Սիրիան, ձևավորված վերևում նշված պրովինցիաներից, կունենա մոտ 200 միլչև 250 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածք 2 1/2 միլիոն բնակչությամբ: Մտնում էրնիկական սահմաններ են, մնացածները մուսուլմաններ, երբեք չունեն անհատական իրավունքներ: Բայց քրիստոնյաների գերակշռությունը

վածը նույն ծագումն ունի, ինչ որ մուսուլմանները: Էրեզրաֆիական տեսակետից երկիրը մեծ մասամբ սեմական է և ազգաբնակչությունը կազմված է սիրիացիներից ու արաբներից: Լինելով գլխավորապես ծովային երկիր, Սիրիան բոլոր հնարավորություններն ունի տնտեսապես զարգանալու համար:

Արաբտանը ունի նույն առավելությունները: Այն գրավում է Եփրատ և Տիգրիս նավարկելի գետերի հովիտը և ելք ունի դեպի ծով:

Ինչ վերաբերում է Քուրդիստանին, այն գրավում է, ինչպես նշվեց վերևում, Ջագրոսի երկար լեռնազանգվածի բարձրավանդակները, Ուրմիա լճից և Բահաան գետից մտավորապես մինչև Լուրիստանի տափարակները և արևմուտքից Տիգրիսի և արևելքից Իրաֆոսի հարակից հովիտները: Այս սահմանները ներառում են մի երկիր, որը բնակեցված է քրդերով և ուրիշ լեռնական ցեղերով, որոնք գլխավորապես իրանական ծագում ունեն:

Բոլոր այս երկիրը, կազմելով մի աշխարհագրական ամբողջություն, համապատասխանում է նրա բնակիչների կյանքի հովվական և վաշկատուն եղանակին: Ջագրոսյան ալպերը իրենց գեղատեսիլ զահավանդակներով, որոնք իջնում են դեպի վերահիշյալ գետերի հովիտները, հնագույն ժամանակներից եղել են Իրանի վաշկատունների բնակավայրը: Մրանցից նրանք, ովքեր նստակեցություն են անցել և երկրագործությամբ զբաղվել, համապատասխան զբաղմունքն են գտել Մոսուլի և Շահրիգորի բերրի հարթավայրերում մի կողմից, Արդեջանում և հարակից մարզերում մյուս կողմից: Արդյունաբերության և առևտրի հետագա զարգացումը երկրում բազա կգտնի, Արաբստանի նման Պարսից ծոցում:

Շատերը կան սակայն, ովքեր ձեզ կասեն, որ քրդական հարցը կարելի է լուծել միայն Հայկական բարձրավանդակում:

Այժմ որոշ շրջաններում ընթացիկ կարծիք կա, որ այս հարցը սերտորեն ու անմիջականորեն կապված է հայկական հարցին: Ոմանք նույնիսկ հակված են դրան գերակշիռ կարևորություն տալու հայերի երկրում: Հայաստանը Քուրդիստանի վերածելու շանքերում Հայաստանի բարեկամներն ու թշնամիները ձեռք ձեռքի են տալիս: Եթե բուրբական ֆաղաֆագետները, ինչպես որ մենք շատով կտեսնենք, դառն շարունակ ջանում էին Հայաստանը լցնել քրդերով և էմբենիստանը փոխել Քուրդիստանի, ինչ որ մի շափով հասկանալի է: Բայց որ այս փոխակերպումը պետք է վայելի այն եվրոպական տերությունների բաժուն կամ բացահայտ համակրանքն ու հավանությունը, որոնք կոչված են պաշտպանելու հայերին ընդդեմ քուրդերի բռնությունների, մի երևույթ է, որը պետք է հարուցի բոլոր նրանց վրդավանները, ովքեր որևէ բարոյական զգացում ունեն:

Ցավալի փաստ է, որ Անգլիան ու Ռուսաստանը, երկու հակառակորդները Հայաստանի բարձրավանդակում, համակրում էին և ներողամտություն ցուցաբերում քուրդերի քրդասիրական ֆաղաֆականության հանդեպ. առաջինը որոշ քյուրքմբոնմամբ, վերջինը՝ ըմբռնողության պակասից: Քաջ հայտնի է, որ հայերը միշտ ձգտել են դեպի Ռուսաստանը և հուսացել, որ նա կօգնի իրենց ազատվելու քուրդերի լծից ու բռնակալությունից: Հայերի այս ուսասիրական միտումը, որն անել ու զարգացել էր դառնի ընթացքում, Անգլիային անհամատեղելի էր թվում Ասիայում ունեցած իր շահագրգռությունների հետ: Այն ժամանակից, երբ Անգլիան եկավ համագման, որ հայերի ուսական կողմնորոշումը անսասանելի է, նա իր աշակցությունն ու համակրանքը տվեց քրդերին, հակառակ հայերի, ի դեմս որոնց նատեսնում էր Ռուսաստանի դաշնակիցներին ու գործակիցներին Անդրկովկասից վերջինիս առաջխաղացման նախապահին: Ռուսաստանի դեմ պատենշ ստեղծելու նպատակով Քուրդիստանը

ֆաղափական օրգանիզմ դարձնելու գաղափարը պատկանում է հյուպատոս Փալգրեյվին: Ճիշտ է, որ նրա հաշորդը, հյուպատոս Փեյլորը իր 1869 թ. մարտի 18-ի զեկուցագրում Փայգրեյվի առաջարկությունը համարում է անիրագործելի, ի նկատի ունենալով իրենց՝ ֆրդերի համակրանքը դեպի Ռուսաստանը: Բայց և այնպես թվում է, որ անգլիական գործակալները Հայաստանում դեռ էլի որոշ ժամանակ շարունակում էին իրենց ֆրդասիրական ֆաղափականությունը: Բավական է ասել, որ էրզրումի հյուպատոսը անվանվեց «Քուրդիստանի հյուպատոս»: Որոշ ժամանակ էր արդեն, որ թուրքերը փորձում էին ֆարսեզի վրայից ջնջել «էրմենիստան» անունը և այն փոխարինել Քուրդիստանով: Հայերն ապշած էին մնացել տեսնելով, որ Հայաստանի նկատմամբ թուրքական վերաբերմունքը գտնում է անգլիացիների հավանությունը: Նրանք պարտավորված եղան բարձրաձայն բողոքել իրենց պատրիարքի միջոցով մի համաշխարհային տերության կողմից նման անխոնեմ ֆայլի դեմ, տերություն, որը չէր կարող համակրանք ունենալ փոքր ժողովուրդների և ճնշված երկրների նակատագրի հանդեպ թուրքական տեսակետի նկատմամբ:

Բայց առավել ևս պետք է զարմանալ, որ Ռուսաստանը, որն ինքը իսկական պատեհան է Անգլիայի՝ Հայաստանի հանդեպ որդեգրած վարձագծի, փոխանակ ամբաստանելու իր դիրքերը այդ երկրում, ընդհակառակը, նմանվեց իր հակառակորդին և նույնպես զարգացրեց ֆրդասիրական ֆաղափականություն: Ռուսական ֆաղափագետները ակնհայտորեն հույս ունեին դրանով զրկել Անգլիային ֆրդերի աշակցությունից: Համաձայն իրենց երկրի վարած ֆաղափականության, ռուսական գործակալները, ռազմական գրողներն ու նաև պարհուրդները ջանում էին անտեսել հայերի կարևորությունը և խոսում էին միայն ու միայն ֆրդերի թվական կամ ռակական գերազանցության մա-

սին: Նրանց գրքերում ու հոդվածներում Հայաստանը դադարեց գոյություն ունենալուց որպես հայերի հող, այն փոխարինվեց Քուրդիստանով: Էրզրումի գոտին կոչվեց Հյուսիսային և Քիթլիսը (Վան) Հարավային Քուրդիստան: Նրանցից ոմանք, մոտանալով ամեն մի շափ, այնքան հեռու զնացին, որ սկսեցին պրնդել, որ ֆրդերը Հայաստանի իսկական բնիկներն են և որ այսպես կոչված Հայաստանը միշտ ֆրդերի հող է եղել:

Այս առումով, սակայն, ռեկորդը խփեց ոմն Մ. Ջարգեցկի, ֆրանսիական հյուպատոսը Վանում, որն իր սահմանափակ պատմական տեսակետները հայ-ֆրդական հարցի վերաբերյալ հրատարակեց «Revue de Paris»-ում 1914 թ. ապրիլի 15-ին: Մի ֆանի տարի ապրած լինելով Վանում, պրն. Ջարգեցկին երևակայեց, որ ինքն ըմբռնել է շրջապատող ժողովուրդների ազգագրական և լեզվական գաղտնիքը և լուծեց այս պրոբլեմը արտակարգ թեթևամտությամբ: Նրա կարծիքով, հայը երկու տարրերի խառնուրդ է՝ սեմական ցեղերի, որոնք եկել են Միջագետքից, և արիացիների, որոնք եկել են Պամիրից: Արիական ծագումը հայերին կապում է ֆրդերի հետ, և այս իմաստով վերջիններս հայերի եղբայրներն են՝ խեղճ եղբայրները, որոնք մնացել են լեռներում և ետ են ընկել զարգացմամբ:

Ֆրանսիական հյուպատոսը այն կարծիքին է, որ հայերեն և ֆրդերեն լեզուները շատ մոտ են իրար, և իր սեփական տգիտությունը դնում է լեզվաբանների ուսերին, ովքեր մտածում են ֆրդերի լեզուն դեռևս ասիական լեզուների հայկական խմբում: Եթե ֆրանսիական հյուպատոսը նեղություն կրեր ուսումնասիրելու իր իսկ հայերենակիցների՝ հարցի մասնագետների, այլատուրությունները, նա ձեռնպահ կմնար այսպիսի անմտածված եզրակացություններ անելուց մի ասպարեզում, որն ամբողջապես անձանոթ է նրան:

Երբ մտածում ես, որ այս բոլորը արվում է բացառապես

Բրդերի իրավունքները Հայկական բարձրավանդակի նկատմամբ հիմնավորելու նպատակով, այն նույն հիմունքներով, ինչ որ հայերն իրենք, սա, անկասկած, շատ տգեղ է դառնում: Քառ հայտնի է, որ Ֆրանսիան բաժանում է Անգլիայի զգացմունքները Ռուսաստանի հանդեպ Փոքր Ասիային վերաբերող բոլոր հարցերում և, հետևաբար, նրա զգացմունքները հանդեպ Հայաստանի²:

Հայաստանը որոշակի մշակույթի երկիր է և ունի պատմական գրականություն, որը ոչ մի կերպ աղքատիկ չես համարի: Պահպանված պատմական վավերագրերը կարող է բավարար չլինեն հստակ լույս սփռելու նրա անցյալի վրա և լիովին վերականգնելու նրա անձանք իրադարձությունների ամբողջական բարդ պատկերը, բայց համենայն դեպս, մենք լիովին բավարար պատմական նյութեր ունենք հայ-ֆրդական հարցի վերաբերյալ, որպեսզի վիճարանության շրջվենք հյուպատոսների հետ այդ հարցի էության մասին:

Ինչպես պատմությունը ցույց է տալիս, ֆրդական ցեղերը Հայաստանում չեն գրավել այն դիրքը, ինչ որոշ մարդիկ, ովքեր հարցին մոտենում են ֆաղափական տեսակետից և, հետևաբար, որոշակի միտումով, կուզենային հավատացնել մեզ: Քրդերը Հայաստանում գոյություն չեն ունեցել անհիշելի ժամանակներից: Նրանց առաջին անգամ հայտնվելը Հայաստանի բարձրավանդակում պատմությունը լավ է հիշում: Այն ետ է գնում մտավորապես երեք դարով, և այն ժամանակ, ինչպես և հիմա, նրանք Հայաստան տեղաշարժվեցին քուրճական իշխանությունների կողմից և իրերի ստեղծված դրությամբ:

Ինչպես վերը հիշատակվեց, քուրճերը Հայաստանին տիրա-

ցան 1514 թ. Չալդրանի նակատամարտից հետո, երբ նրանք պարտության մատնեցին Պարսկաստանի շահի՝ Իսմաիլի, զորքերին շնորհիվ իրենց հրետանու, որը նրանք առաջին անգամ էին օգտագործում: Մրանից հետո երկու տերությունների միջև երկարատև պայքար գնաց Հայաստանի համար, բայց ի վերջո սահմանները մնացին նույնը, ինչ որ գոյություն ունի հիմա: Մսլլա Իդրիսը, բիբլիսեցի մի ֆուրդ, որը լինելով տեղաբնիկ, ֆաշ ծանոթ էր բոլոր տեղական պայմաններին, գործուն մասնակցություն բերեց սուլթան Սելիմի ռազմական գործողություններին: Սուլթանը նրան հանձնարարեց իշխանության կազմակերպումը նորանվան պրովինցիաներում: Մրանից առաջ նա ծառայության մեջ էր գտնվում քուրճմեն Ակ-կոյունլուների զբլիսավորի մոտ, որը թագավորում էր Հայաստանի արևմտյան մասում՝ Եփրատի երկայնքով և Տիգրիսի ակունքներում: Սա նիշտ այն մասն էր, որ վերականգնման կարիք ուներ, և Իդրիսը, որը որպես պետական ֆարտուղար էր ծառայել վերոհիշյալ ցեղապետի մոտ, բավական փորձ ուներ երկրին վերաբերող գործերում, ի վիճակի լինելու համար կատարելու իր առաքելությունը համապատասխան ձևով: Ինչպես պետք էր սպասել, Մսլլա Իդրիսը իր ֆաղափականությունը հիմնեց ֆրդական ցեղերի մանր ցեղապետների շահերի պաշտպանության վրա, ովքեր ձգտում էին ֆեոդալական իրավունքներ ձեռք բերել վերոհիշյալ պրովինցիաներում:

Հայաստանի համար մղվող պայքարում պարսից շահերը, երբ հաջողություն էին ունենում, ֆրդական բնյերին էլում էին այն հողերից, որտեղ նրանք ֆեոդալական իրավունքներ էին բանեցնում և փոխարինում էին նրանց իրենց պաշտպաններով: Քուրճական սուլթանները վարում էին հակառակ ֆաղափականություն և հողեր էին տրամադրում ֆուրդ ցեղապետներին, այդպիսով փորձելով պարսիկներին ընդդիմադիր մի ուժ ստեղծել:

² Ludovig de Contenson, Chrétiens et musulmans, 1901.

Այս ֆալսեպանութեան ոգեշնչողը, անկասկած, նույն Իդրիսն էր, և նա այն անցկացնում էր հիմնավորապես: Մծբինից մինչև Գերսիմ բնկած լայնածավալ պրովինցիան նա միավորեց Գիարբեխի պրովինցիա անվամբ և բաժանեց 19 սանջակների (դրոշմերի) կամ ռազմաֆեղալական միավորների: Սրանցից ուրբ նա հանձնեց ֆուրդ բեյերի՝ ժառանգական հիմունքներով: Բացի այդ, ֆուրդ ցեղապետները ստացան հողի հինգ փոքր բաժիններ Տիգրիսի ակունքներում որպես մասնավոր սեփականություն կամ «հախումար»: Սուլթանից նա ձեռք բերեց 25000 դուկատ, 400 պատվավոր «կաֆտաններ» և 70 դրոշներ և բաժանեց դրանք ֆուրդ ցեղապետների միջև: Չբավարարվելով դրանով, նա մի քանի ֆրդական ցեղեր վերաբնակեցրեց Էրզրումի շրջանում, այդպիսով հիմք դնելով ֆրդերի բնակեցմանը երկրի այդ մասում:

Ե՛վ Իդրիսը, և՛ նրա որդի Աբուլֆազիլը կարողանում էին գրիչ բռնել, և նրանց իսկ կատարած գրառումներից և պատմական աշխատություններից է, որ մենք իմանում ենք այդ բոլոր միջոցառումների մասին:

Նույն դարի վերջին, 1597 թվականին, Բիբլիսի իշխողներից մեկը՝ Շերեֆեդդինը, գրեց ֆրդական դինաստիաների պատմությունը: Այս երկը հրատարակվեց Սանկո Պետերբուրգում 1886 թվականին ակադեմիկոս Վելյամինով-Չեռնովի կողմից և կրում է «Շերեֆ-Նամե» խորագիրը: Նույն աշխատությունը Շարմուայի ֆրանսերեն թարգմանությամբ լույս էր տեսել 1868 թվականին: Քուրդ պատմագրի աշխատությունը տառապում է բոլոր սովորական բերություններով, որը հնարավոր է ազգային պատմագրության առաջին փորձերին: Եթե նա իր ջանքերը սահմանափակեր ֆրդական ծագում ունեցող ժամանակակից իշխող տների տեսությամբ, նրա աշխատությունը որոշակի կարևորություն կունենար որպես տեղեկագիր, որը կարող էր օգ-

տակար լինել պատմաբանի համար: Բայց Շերեֆեդդինը ձեռնամուխ է եղել իր ուժերից վեր մի խնդիր, այն է՝ գրել այդ դինաստիաների պատմությունը և նկարագրել նրանց ծագումը: Պատմական նյութի պակասը ազատորեն մատակարարվել է երևակայական ծագումնաբանությամբ: Որպեսզի փնտրի և գտնի այս կամ այն դինաստիայի ծագումը, ֆուրդ պատմագիրը երևակայության քներով թռչում է ետ դեպի ամենահեռավոր ժամանակները, և հաճախ երևակայական արյունակցական կապ է հայտնաբերում թշվառական ֆուրդ ցեղերի նախնիների և ֆաշ հայտնի պատմական անձնավորությունների միջև, առանց նայելու տարեթվերին ու դարաշրջաններին: Ցեղերից ոմանք կապակցվում են առաջին խալիֆների հետ և ենթադրվում են լինելու նրանց հետնորդները: Որպեսզի ապացուցի իր պնդումների նշմարտացիությունը, Շերեֆեդդինը հաճախակի վկայակոչում է վաղեմի բնտանեկան լեգենդները: Բայց մերձավոր ծանոթությունը դրանց հետ պարզում է, որ այդ լեգենդները հիմնված են որոշ ցեղերի անունների ժողովրդական ստուգաբանական մեկնաբանությունների վրա, որ դրանք կարող են շատ լավ հնարված լինել իրեն՝ հեղինակի կողմից: Խելամիտ չի լինի որևէ լուրջ կարևորություն տալ այս առակներին: Այդ առավել ևս այդպես կլինի, եթե ուշադրություն դարձնենք արհեստական ծագումնաբանական աղյուսակներին, որոնք նա օգտագործում է ազատորեն, լավատեղյակ երևալու իր ցանկության մեջ, քան կարծիք էր նպաստել անկուստուրական, կիսավաշկառուն և ավագանյան ցեղերի պատմագրից, որոնք ոչ կարգավ զննվին, ոչ էլ գրիչ և շունեին սեփական գրականության: Եթե մեր պատմագիրը անցնում է կեղծ ծագումնաբանությունից և գտնուրջ կրթություններից կոնկրետ փաստերի, և միանգամայն ամբողջ է լինում վար իջնել անցյալ դարերի բանաստեղծությունից, և իդրիսի դարաշրջանը, միայն այդ ժամանակ է, որ մենք կարող

բէյերին վերաբերող որոշ նյութ ենք գտնում:

Բացառությամբ Վանի և Քիբլիսի իշխող տներից, որոնք գալիս են Քիմուրի ժամանակներից, Եփրատի և Տիգրիսի ափամասերի վերահիշյալ շրջանի բոլոր ֆրոյական տիրույթները ըսկիզբ են առնում բուրժ-պարսկական պատերազմների ժամանակաշրջանից մինչև XVI դարի վերջը և XVII դարի սկիզբը: Ինչ վերաբերում է Վանի և Քիբլիսի իշխող դինաստիաներին, մենք այստեղ կարող ենք մատնանշել, որ նրանց ֆրոյական ծագումը կարող է վիճարկվել, և պատմագիր Շերեֆեդդինը ավելի շուտ պատճառ կարող էր ունենալ փնտրելու հայկական, քան արաբական կամ ֆրոյական արյուն իր նախնիների երանկներում: Սա խիստ մասնագիտական հարց է, և մենք չենք կարող կանգ առնել՝ ֆնտրելու այն այստեղ: Գերսիմի ֆրոյերի, այսպես կոչված դուքիկների, ծագումը նմանաբար վիճարկության համար բաց հարց է: Նույնիսկ այն անձինք, ովքեր ֆրոյեր են տեսնում ամենուրեք, նրանց գուտ ֆրոյեր չեն համարում:

Գերսիմից մինչև Գիարբեֆիր նոր ստեղծված սանջակները Եդրիսը հանձնեց Լուրդ բէյերին որպես ժառանգական տիրույթներ, որը բարձրացրեց նրանց գերիշխանների աստիճանի: Մինչև այժմ մեզ այս բոլոր իշխող տների անունները, ֆրոյերի պատմագիրը ոչ մի խոսք չի ասում սանջակների բնակչության մասին: Որոնց նրանք տիրապետում էին: Սխալ կլինի մտածել, որ երբ կառավարողները ֆուրդ բէյերն էին, ապա սանջակների բնակչությունը նույնպես պետք է ֆուրդ լիներ, ինչպես կարող է ըվալ ֆուրդ պատմագրին անհնադատաբար ընթերցողին:

Գրավված պրովինցիաների, ինչպես նաև Հայաստանի մյուս մասերի սանջակբէյերի նախորդները բուրժ իշխաններ էին, մեծ մասամբ տիրակալող Սպիտակ ոչխարի և Սև ոչխարի (Ակ-կոյունլու և Կարա-կոյունլու) բուրժմեն շահերի մերձավոր ազգականները: Մրանք, իրենց հերթին, հաջորդներն էին հայկական ֆեդ-

դալ իշխանների, ովքեր իշխում էին այս պրովինցիաներում մինչև մոնղոլների առաջխաղացումը, և որոնցից ոմանք դիմագրավեցին Քիմուրի ներխուժմանը:

Երբ սելջուկյան հորդաները ներխուժեցին երկիր, բյուզանդական պետությունը ավելի լավ միջոց չկարողացավ խորհել պաշտպանելու համար իր սահմանները ահարկու բշեմուց, քան Հայաստանի բազմաթիվ և իշխանական դինաստիաները իրենց դիրքերից հանելը և Եփրատից այն կողմ՝ Փոֆր Հայք, Կարափոխելը, որպեսզի այստեղ մի նոր նակատ հարդարի Եփրատի գծի երկայնքով: Սվազից մինչև Ադանա մի կողմից, և Գերսիմից մինչև Եդեսիա մյուս կողմից, անցնում էին երկու շարք պատենշներ, կազմված հայկական ֆեոդալական տիրույթներից: Վանի Արժունիները որպես վիճակ ստացան Սվազը ընդհուպ մինչև Եփրատ: Անիի Բագրատունիները հաստատվեցին Լիկանդայում, ներկայիս Մարաշի սանջակի սահմաններում, Կարսի Բագրատունիները գրավեցին Մամեդավի հովիտը Կիլիկիայում, Կոզանի սանջակում: Արժունիների Քոռնավան ճյուղը հիմնվեց Տարսուսում, ներկայիս Տարսուսում՝ Ադանայի և Մերսինի միջև: Պահլավունիների մի ճյուղը բնակություն հաստատեց Քեսունում, Մալաթիայի սանջակի հարավային մասում. մյուս ճյուղը իշխում էր Միջագետքում: Եդեսիան գտնվում էր հայ իշխանների ձեռքին. քաջ հայտնի Մամիկոնյանների տունը, ապաստան գտնելով Սասունի լեռներում, տիրում էր Մուշին և Կարապուտին: Ավելի հեռու, Գերսիմի ուղղությամբ կառավարում էին այն պավիկյան իշխանները, որոնց դեմ մարտնչում էին բյուզանդական կայսրերը IX դարում:

Բոլոր այս մանր դինաստիաները հաղմացրիվ էլան մոնղոլների ներխուժման հետևանքով: Նրանց անդրջնից և անտրյունները անցան մոնղոլական ռազմական իշխանությանը: Քիմուրի կայսերական ռազմաբանությունը, որը սկսվեց

մանդոլական ժառանգությունը, հանապարհ բացեց բուրմենական մարտնչող ցեղերի համար: Ակ-կոյունլու և Կարա-կոյունլու բուրմենների առաջնորդները իշխեցին Հայաստանում և կառավարեցին այն XV դարում, իրենց ցեղին հատուկ ողջ կամայականությամբ ու անօրինականությամբ: Երկրի գլխավոր կետերը, ամրոցներն ու ֆալանները գրավեցին նրանց ազգականների կողմից:

Երբ պարսից սեփյանները հայտնվեցին քառերաբեմում և պայքար սկսվեց նրանց և բուրֆական սուլթանի միջև Հայաստանին տիրանալու համար, ֆեոդալ բուրմենների տիրապետությունը վերջ գտավ: Հայաստանի այն մասում, որը մնաց Քուրֆիայի տիրակալության տակ, Եղբիսի նախածնունդային բուրմեն կառավարողները փոխարինվեցին ֆուրդ բեյերով: Քուրդ կառավարողի պլանը ընդունելի էր բուրֆերին այնքանով որքանով ֆուրդի տիրույթները ներկայացնում էին պաշտպանական ճուշակումներ, ինչ որ անցյալ ժամանակներում հայկական տիրույթներն էին Բյուզանդիայի համար:

Հայոց երկրի մակերևույթին կատարված այս փոփոխությունները՝ ֆեոդալական մոդելների առումով, ազդեցի՞ն արդյո՞ք համապատասխանաբար նրա էքոնոմիկական հիմքի վրա: Ազդե՞ց վերնախավի այս փոփոխությունը ստորին խավերի կազմի վրա: Այն մանդոլական շղարձավ մանդոլների տիրապետության ընթացքում, և ոչ էլ բուրմենական դարձավ բուրմեն առաջնորդների ժամանակաշրջանում: Եվ այժմ իշխանությունը ֆուրդերի ձեռքը փոխանցումով Հայաստանը նմանապես ֆուրդական շղարձավ: Նստակյաց, աշխատավոր բնակչության հիմնական կորիզը մնաց, ինչպես որ այն միշտ եղել էր, հայկական:

Յուրաքանչյուր տիրապետող ազգություն, իհարկե, ժառանգությունը բողեց առանձին ազգագրական խմբերի ձեռքով, որոնք ձեռնամուխ էին եղել երկրագործության: Ինչ վերաբերում է

վաչկատուն տարբերին, ապա նրանք հետևեցին իրենց առաջնորդներին, երբ վերջիններս բողեցին երկիրը:

Փաստ է, որ այս բոլոր հզոր բուրմեն ցեղերից, որոնք ցանցի պես տարածվել էին Հայաստանով մեկ Գիարբեֆից մինչև Էրզրում և Արաֆսի հովիտը, ներկայումս մնացել են մի քանի տասնյակ հազար Կարսի մարզում: Այս էր լինելու ֆուրդական ցեղերի նակատագիրը, որոնք բնակեցվել էին Հայաստանում: Քուրֆիայում ֆեոդալական վարչակարգի վախճանով, նրանք պետք է հետևեին իրենց բոլոր պետական առանձնաշնորհումներից զրկված բեյերին և նահանջեին Հայկական բարձրավանդակից:

Ֆեոդալական համակարգը վերացվեց 1838 թվականին և երկրում մտնվեց նոր վարչական բաժանում «էյալեթների» ձևով այն բարեփոխումների կապակցությամբ, որ հռչակել էր սուլթան Մահմուդը եվրոպական տերությունների նշման տակ: Գծախառնաբար, բուրֆական կառավարությունը հռչակելով այս խիստ օգտավետ ակտը, շօգավեց հնարավորությունից երկրում մտնելու ֆաղաֆահական հավասարության և բոլոր հարտակների նկատմամբ արդարացի վարձուների սկզբունքը: Ընդհակառակը, այն պայմաններում, որոնցում դա հռչակվեց, մի նոր դրդապատճառ գտնվեց սանձազերծելու թշնամությունը ֆեոստանյա ազգերի նկատմամբ:

Հակաֆիստոնեական ֆաղաֆահականությունը Հայաստանում արտահայտությունը գտավ այլոց բիւում նրանում, որ ամեն տեսակ արհեստական միջոցներ օգտագործվեցին բուրֆական իշխանությունների կողմից պաշտպանելու և ուժեղացնելու ֆուրդ գերակշռությունը և ամրացնելու նրանց դիրքերը նոր ցեղերի մտնելով երկիր: XIX դարի ուս-բուրֆական պատերազմները ֆուրդ պատավոր էին Հայաստանում բուրֆերի պլանների համար: Պետք է ընդունել, որ այս պատերազմները, ինչ էլ որ լինեին

դրանց բռնկելու պատճառները և ինչ հույսեր էլ որ դրանք ծնած լինեն, գլխավորապես աղետաբեր եղան հայ ժողովրդի համար: Բացի երկրի տնտեսական ավերումից և բոլոր բշխատություններից, որոնք անխուսափելի են պատերազմի քառերաբեմում, հայերը տառապում էին բուրժուական իշխանությունների բռնություններից, որոնք տեղահան էին անում նրանց սահմանամերձ մարզերից և էջում դեպի երկրի խորքերը, որտեղ նրանք լվվում էին իրենց նակատագրին: Իսկ պատերազմից հետո, ամբողջ նահանգների բնակչությունը, բողբոջված իր խորտակված հույսերին, ստիպված էին բողբոջել իրենց տներն ու օջախները և ապաստան փնտրել Ռուսաստանում: Անմարդկային դաժանություններն ու կոտորածները, որ գործեցին բուրժուերը հայերի նկատմամբ այս պատերազմի ընթացքում, տեղի էին ունենում նաև նախորդ պատերազմների ընթացքում, բեև ավելի փոքր մասշտաբներով:

Այն մարզերը, որոնք լվվում էին հայերի կողմից, լցվում էին ֆրեյերով և ուրիշ մահմեդական նորաբնակներով: Հայերի հալածանքների ֆաղափականությունը, որը մոլեգնեց վերջին կես դարի ընթացքում, ավելի արդյունավետորեն ավերեց Հայաստանը, քան թե ավազակային ցեղերի երկարատև տիրապետությունը: Այս ֆաղափականությունը էսպես հանցագործ ֆաղափականություն էր ինքնըստինքյան և այն միջոցառումների իմաստով, որ ձեռք էին առնվում ապահովելու այն:

Այն կրկնակի հանցագործ կլինի, եթե նրանք, ում ձեռքին գտնվում է Հայաստանի նակատագիրը, չընդունեն բուրժուական շարագործությունների արդյունքները և, իրագործելով փոքր ազգերի ինքնորոշման իրավունքը, որպես հիմք չվերցնեն մի ավերված երկրի ներկա կացությունը և խիստ բազում տառապանքներից մաշված մի ազգություն: Երբ վնասվելու է Հայաստանի նակատագիրը, այս երկիրը դիպվելու է հայկական հարցը

պաշտոնապես միջազգային դիվանագիտության առջև դրվելուց առաջ գոյություն ունեցած պայմանների տեսանկյունից: Հայերի սխտեմատիկ, կազմակերպված հալածանքը անազնիվ և կեղտոտ նահապարհով, ախտոտ, կոտորածով, բռնի հավատափոխությամբ, իր սկիզբը առնում էր այն ժամանակից և նույնիսկ դարձել էր ֆաղափական համակարգ:

Անկողաուրական տարրերի կիրառած բռնությունները, վայրագ ցեղերի՝ խաղաղ ազգաբնակչությանը պատճառած տառապանքները այդքան կործանարար չէին լինի, եթե պետական իշխանություններն իրենք դրանց շմանակեցին: Փոխանակ խաղաղեցնելու և ստուգնելու կրեքը, նրանք կազմակերպում էին և օգտագործում դրանք սեփական նպատակների համար: Ցավական է հիշատակել տխրահուշակ «Համիդի» գեղերը, ձևավորված ֆրեյական ցեղերից և տեղակայված հայկական տարրեր կենտրոններում:

Երբ պահը գա մաքրելու հաշիվները Փուրֆիայի հետ և բարձրացվի Հայաստանի անկախության հարցը, միայն պարզարդություն կլինի բույլատրել հայերին լինելու իրենց և իրենց երկրի տերը, առանց հաշվի առնելու այն ամենը, որ ձեռք են բերել բուրժուերը երկրի էթնիկական բնույթը բռնի կերպով փոխելու գործում:

Ինչի՞ են հասել բուրժու ֆաղափագետները: Որո՞նք են այն էթնիկական փոփոխությունները, որ տեղի են ունեցել Հայաստանում: Հայաստանի արևմտյան նահանգները, ոչ միայն Սվազի և Մալաթիայի շրջանները, այլև Եփրատի հովիտը էզրումից մինչև Խարպուտ և այլուհեաև Գիարքեֆի, ավելի հաջողությամբ է ապագգայնացվել, քան մյուս շրջաններն ու նահանգները:

Այս ապագգայնացումը տեղի է ունեցել ավելի շուտ կրոնական, քան էթնոլոգիական հողի վրա: Հայաստանի վերոհիշյալ մասը ունեցել է այն տարրերից գիծը, որ նշանակալի բվով

չրջաններ ազգային եկեղեցական կազմակերպությանը շեն պահանջում: Եփրատի աջ ափը պատկանում էր կայսերական եկեղեցուն: Մեանկ հայ Բաղկերցականներն էին, կամ, ինչպես ժողովուրդն էր անվանում նրանց, հոռոմ կամ բյուզանդական հայերը: Նրանցից ոմանկ նույնիսկ այժմ էլ մնում են Ակն (Էգին) և Արաբկիր ֆազանների շրջանում: Պաշտոնական վիճակագրությունը չի հիշատակում այս հոռոմ-հայերին կամ նրանց դասում է հույների թվին:

Ինչ վերաբերում է Եփրատի ձախ ափին, Մամախարունից մինչև Բալու, այն գլխավորապես բնակեցված էր աղանդավոր հայերով: Ընդհանուր հասարակությունը, և նույնիսկ շատ մասնագետներ, անիրագրել է, որ ոչ մի տեղ աղանդավորական շարժումը այնքան ուժեղ զարգացած չէր, որքան Հայաստանում: Հայկական եկեղեցու ծոցում էր, որ գլուխ բարձրացրին կրոնական մտքի այն հզոր հոսանքները, որոնք, սփռվելով Հայաստանի սահմաններից շատ հեռու, ժամանակ եղավ, որ բնորոշեցին կայսրության ամբողջ կյանքը: Պավլիկյան, բոնդրակեցիների, բուլախյան հերձվածները սուկ տարբեր անվանումներ են մթափ միանման բնույթի: Նրա ուսցիոնալիստական հիմքը սպառնում էր ոչ միայն Բայբազի հայկական եկեղեցու կարգը, այլև կայսրության եկեղեցու միասնությունը: Գերսիմի բարձունքները հարակից տեղավայրերով այս աղանդավորների հենակետն էին: Կայսրերի, մասնավորապես Բարսեղ I-ինի պայտար պավլիկյանների դեմ Գիվրիզում, Բաջ հայտնի է:

Չնայած բոլոր դաժան միջոցառումներին, որ ձեռք առնվեցին այս շարժման դեմ, այն չմարեց և գոյություն ունեւ մինչև վերջերս: Կորցնելով հայկական եկեղեցու ավելի ուշ հայերի միակ ապաստանի հովանավորությունը, աղանդավորական գանգվածը հեշտությամբ ապագգայնացավ մահմեդական բնույթով: Չրջապատի արանում: Ի՞նչ են բոլոր այդ ժողովուր-

դական և կրոնական խմբերը, որոնք կ'ուսում են գուցիկ, զվարձ Ալի-իլլահի, Ջրագ-Սուեդան (լույս մառողներ), Բախարաչի և այլ անունները: Ինչո՞ւ է հուրդ բնակչության ամենահին շերտը կոչվում «Չագա»: Անունն ինքնբարեբախտ ոչ մի կարեւորություն չունի և կարող է հեշտությամբ բացատրվել: Նշանակալից նրանց անջատվածությունն է:

Քուրական իշխանությունները նրանց դիտում են որպես մուսուլմանների: Իրականում, բոլոր այս խորհրդավոր հավատները մուսուլմանական և քրիստոնեական տարբեր մի գարձանալի բաղադրություն են: Միքե՞ նշանակալի չէ, որ դրանք գոյություն ունեն գլխավորապես Սվազի և Խարաուտի վիլայեթներում, այսինքն, նախկին հայ աղանդավորների տերիտորիայի սահմաններում: Շատ բնորոշ է, որ մենք գտնում ենք, նույնիսկ հիմա, այս տերիտորիայի սահմաններին, Մալաթիայի սանջակից հարավ և Սվազի սանջակի շրջանում, այս քրիստոնեական-մուսուլմանական հավատի սոցիալական խմբերի: Հարավում նրանք կրում են «Կեսկես» բնորոշ անունը, որը հայերեն է, Բանի որ նրանք պահպանում են իրենց լեզուն և գաղտնի պաշտում են քրիստոնեական հավատը, մինչդեռ արտաճապես կատարում են մուսուլմանական կրոնական արարողությունները: Հյուսիսում այս հասարակությունները հայտնի են հունական «Հեմիստավ-րիստե» կամ «Կես-խաչ» անունով, որը նույն նշանակությունն ունի, ինչ որ հայկական «Կեսկեսը»:

Վերածարվեն նրանք երբէք իրենց լեզուն օգտագործելուց բուրական վիճակագրությունն, անկասկած, նրանց ևս բուրքեր կհամարի: Այս հասարակություններից շատ և շատերը, երբեմն հայկական ազգաբնակչությամբ ամբողջ շրջաններ բնորոշել են բուն կերպով մուսուլմանական հավատը, որպեսզի խուսափեն սրակոտոր լինելուց, և այժմ հաշվվում են բուրքերի թվում: Վերջին դարերի պատմությունը պահպանել է որոշ դեպքերի

գրառումներ, երբ ամբողջ շրջաններ կրոնական բռնությունների բեմահարթակ են դարձել:

Այս ամենը ապացուցում է, թե որքան խառնաշփոթ են էք-
նոգրաֆիական հարցերն Հայաստանում, հարցեր, որոնք պա-
հանջում են շատ ավելի լուրջ և հանգամանալի բնորոշում, քան
կարող էին ենթադրել երկրի շատ անցորդ այցելուներ: Քննադա-
նների բուրժուական բաժանումը ֆրիստոնյանների և մուսուլման-
ների ոչ մի էքնոգրաֆիական կարեւորություն չունի: Շատ դեպ-
քերում ոչ հավատք և ոչ էլ լեզուն էքսիկական նշմարտության
համոզիչ չափանիշ չեն կարող լինել: Անկասկած է, որ այն կրո-
նական հավատները, որոնք ոչ ամբողջովին մուսուլմանական են
և ոչ էլ ամբողջովին ֆրիստոնեական, ծնվել են տեղական աղան-
գավորականության պատմական հողի վրա: Նստակյաց աշխա-
տավոր մուսուլման գյուղացիության նշանակալի մի մասը կեր-
պարով և բնավորությամբ տարբերվում են և՛ բուրժուական, և՛
ֆրոնտից: Նրանց երակներում հոսում է կրոնական մոլեռանդու-
թյան զոհ դարձած տեղաբնիկների աշույնը:

Հայաստանի արևելյան մասում, հյուրդ պատմագիր Շերե-
ֆեղդիների ժամանակներում ապրում էր մի եզրիցի ցեղ՝ Պագուկի
անվանյալ: Ավելի ուշ այն դուրս էլվեց Գիարբեֆիի կողմից
Հայաստան շարժված ֆուրդ ցեղերի կողմից: Նրանք կրում էին
ընդհանուր Սիլվանեան անունը: Նահանգը, որ նրանք գրավե-
ցին, Պատնոցից մինչև Ալաշկերտ նույնպես երբեմն կոչվում էր
Սիլվան: Սիլվանը Գիարբեֆիի սանջակի կազմներից մեկի ա-
նունն է, նույն անունը կրող մի փոքր ֆաղաֆով Գիարբեֆի ֆա-
ղաֆից հյուսիս: Հայկական սիլվանները գաղթականներ են այս
շրջանից և պահել են իրենց նախկին նստավայրի անունը: XIX
դարի սկզբին «Սիլվաններ» անվանումը դեռևս օգտագործվում
էր աշխարհագրական և ռասայական իմաստով: Ներկայումս
այն օգտագործումից դուրս է եկել, քանի որ սիլվաններն իրենք

անհայտացել են քառերաբեմից: Առանձին տարրեր նստակյաց
են դարձել և խաղաղ աշխատավոր գոյություն են սլանալանում,
բայց հիմնական զանգվածը դուրս մղվեց ուրիշ, ավելի մարտա-
շունչ Հայդերանցի և Մուֆի հորդանների կողմից: Հայդերանցի-
ները պատկանում են Հաֆյարիի ֆրոնտի խմբին, իսկ մուֆի-
ները՝ պարսկաստանյան: Քրդերը Հայաստան էին շարժվում
երեք տարբեր կետերից՝ Գիարբեֆիի ուղղությամբ, Մուսուլի ուղ-
ղությամբ Հաֆյարիի վրայով և Պարսկաստանից, Սուլթանլի
հարեան վայրերից: Նույնիսկ ներկայումս վաչկատուն ցեղերից
ոմանք. այսպես կոչված Քոչերանները, ամուսնը այս մարզերից
շարժվում են Հայկական բարձրավանդակ, իսկ ձմռան գալով իջ-
նում են Միջագետքի հարթավայրեր:

Տարբեր ցեղերի իրար հաշտողոջ այս գալն ու գնալը, որն
ընդհանրապես կողոպուտի էր մատնում երկիրը, երբեմն թե-
թևանում էր ավելի խաղաղասեր տարրերով, որոնք նստակեցու-
թյան էին անցնում և ընդունում տեղական բնակչության սովոր-
ույթները: Բայց ավագակային ցեղերի զանգվածը գալիս էր ու
գնում, մի որոշ ժամանակ մնալով երկրի կյանքի մակերևույ-
թին, ինչպես ալիֆների բերած տաշեղներ: Իսկ այժմ, երբ եր-
կիրը պետք է կազմակերպվի նոր հիմքի վրա, միայն այն տար-
րերը պետք է նկատի առնվեն, որոնք կազմում են նստակյաց
գյուղացի, աշխատավոր դասակարգը: Անհնազանդ ցեղերը և
նրանց առաջնորդները պետք է հաստատապես դուրս դրվեն:

Եթե մենք հարցնենք, արդյո՞ք ժողովրդական զանգվածների
այս անդադար մակընթացությունն ու տեղատվությունը, բուրժու-
ական, բուրժմենական և ֆրոնտի հորդանների այս օտար կարավա-
նը ունի էական փոփոխություններ կատարել է երկրի կուլտուրա-
կան և պատմական կերպարում, ապա պատասխանը կարող է
միայն բացասական լինել: Քաղաքական աշխարհում որևէ կշիռ
ունենող երկիրը չի բաղկանում միայն լեռներից, դաշտերից և

հասող չբերից: Յուրաքանչյուր երկիր ունի, բացի իր ֆիզիկական մակերևույթից, սեփական ոգեկան գծերը, որոնք այն տարբերում են մյուս երկրներից: Ինչը իսկապես նշանակություն ունի՝ կույր բնության մեծած ճտվածքները չեն, այլ երկրով մեկ սփռված մարդկային հանճարի հարատև ստեղծագործությունները: Բանական շանկերի այս ստեղծագործություններն են, որ կազմում են նրա մշակութային ոգին: Ո՞ւմ է պատկանում այդ ոգին, կամ նա երբևէ դադարո՞ւմ է պատկանելուց նրանց, ովքեր ստեղծել են այն, ում ժառանգությունն է այն: Հայաստանը որպես մարդկային աշխատության լարտառորիա միշտ եղել է և կմնա հայկական: Այն մարդու բնակության վայր է դա ել հայկական ձեռներով: Քոյուր նրանց համար, ովքեր եկել են ոգնացել, այն եղել է սոսկ հյուրատուն: Նրանք բոլոր փնտրել են նրա տանիքը, վայելել նրա մշակութային գանձերը, ոմանք որպես անցորդ հյուրեր, ոմանք էլ որպես բախտի փմահանույֆով ֆշված նամփորդներ, միևնույն ուրիշները, առանց ֆաշվելու տեղավորվել են այնտեղ, կողոպտել ու ավերել: Ոչ մեկը նրանցից չի բողել որևէ հողեար ժառանգություն, մշակույթի որևէ հիշողություն: Քուրմենի կամ ֆրդի ոչ մի ձեռք մի աղյուս իսկ չի դրել երկրի շինարարական արվեստում: Ճարտարապետության գարմանահրաշ կորողները, պալատները, ամրոցները, եկեղեցիներն ու վանքերը, վեհապանճորեն բազմած իրենց լեռնագաներին, իրենց ամրող մշակութային զգեստավորմամբ, այսօր փողուն են հավասարեցված: Քայց նրանց մեշ դեռ ապրում է ոգին, ավերակների մեշ դեռ դեգերում են անցյալի սովերները, սովերներ, որոնք պատրաստ են մարմնավորվելու նոր կյանքի համար: Առանց պատնառի չէ, որ հայկական ժողովրդական երևակայությունը Հայաստանը ներկայացնում է երիտասարդ աղջկա տեսով՝ շրջապատված ավերակներով: Նույնիսկ ոգու աշխատանքի ավերակները ավելին շարժե՞ն երկրի համար, ֆան

ֆուրդ հովիվների հոտերը: Եվ երբ լավագույն հայկական եկեղեցիները համարյա բոլոր ֆաղաֆներում, լինի դա Հայաստանում կամ նրանից դուրս, վերածվել են մզկիթների, մի՞թե դրանով նրանք դադարել են հայկական լինելուց:

Հայաստանը ամեն մի պատմական կուլտուրական երկրի նման՝ օրգանիզմ է: Ամենատեղ գարեղող գարկերակը, ամենախոր շենտությունը՝ հայկական է: Իբրև ապրող օրգանիզմ, Հայաստանը չի կարող հրաժարվել իր անցյալից կամ ապագայից: Գուցե նա վիրավոր է և արյունաֆամ, բայց սպանված չէ: Նրա ֆաղաֆական բժիշկների պարտքն է բուժել նրա վեքերեն ու ցավերը և օգնել նրան մոխիրներից նոր կյանքի հառնելու:

Հանցագործություն կլինի նրանց կողմից պատենշ դեն կատության նրա դարավոր բաղճանքի առջև այն պատրվակով, որ որոշ ազգագրական պարագիտային պալար կա նրա առողջ օրգանիզմի վրա: Գրա համար ամենից առաջ պետք է հանդիմանել այն դիվանագետներին, ովքեր ձգձգեցին հայկական հարցի լուճու:մը կես դար և բույլ ավեցին մի արյունոտ վարչակարգի ուճեղացնելու խորք և թշնամական տարերի ներքափանցումը հայկական մարմին այնպիսի եռանդով, որը անում էր Հայաստանի նակատագրի հանդեպ եվրոպայի անտարբերությանը զուգընթաց:

Սակայն հայերի տեսակետով այս շարիքը այնքան էլ մեծ չէ՝ խոչընդոտելու նրանց դեն նետելու դարավոր շղթաները: Հայ ժողովուրդը անսովոր համբերատարություն ունի ուրիշ ազգությունների նկատմամբ, մի գիծ, որը նրանք գարգայրել են իրերի հանդեպ իրենց կոսմոպոլիտական տեսակետին զուգանեռ և որը մինչև հիմա աւճանի զնահատական չի ստացել: Նրանք, ովքեր դարեր շարունակ սուր են ճոնել Հայաստանի գլխին, չեն կարողացել բարեկամական համագորճակցություն հաստատել նրա տարածքում հանդիպող բոլոր ազգությունների

միջև: Երկրի ֆաղափական կյանքի համար պատասխանատվությունը հայերին անցնելու հետ միասին կգտնվի խաղաղ համագործակցության ուղի: Մրա երաշխիքը հայ գյուղացիության արտակարգ անհիշաշարությունն է, ինչպես նաև հայերի բարձր մշակութային նվաճումները ավելի ֆաղափակիրք երկրներում Գեանք արժեքավոր հատկություն կլինեն նրանց համար իրենց երկիրը վերադառնալիս՝ բարձրացնելու և առաջնորդելու այն այսօրվա հասարակական և ֆաղափական պահանջների մակարդակին:

Հայկական բնավորության լայնախոհությունը և բազմակողմանիությունը, որի վկան պատմությունն է, լավագույն խստամուն է այսօրվա ստեղծագործ գործունեության համար: Խառն ազգագրական պայմաններն իրենց առավելությունն ունեն, եթե իրադրությունը նիշտ է հասկացված և գործերը նիշտ են տարված: Վտանգը ոչ թե էթնիկական տարրերի բազմազանության մեջ է, այլ իրավունքներից օգտվելու բազմազանության և իրավահավասարության:

Որտեղ աշխատանքի և տաղանդի իրավունքներն ապահովված են, երբ գոյություն ունի հավասարության և արդարության միայն մեկ ձև, այնտեղ էթնիկական տարբերությունները կծառայեն միայն պրոբլեմների կամպլեքսը հարստացնելուն և կապահովեն բնդհանուր նպատակների նվաճումը միացյալ մշակութային շահերի բնագավառում:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԹԱՐԳՄԱՆՁԻ ԿՈՂՄԻՑ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՍԵՎՐՈՒՄ

Դաշնակիցների վերաբերմունքը հայկական հարցի նկատմամբ զինադադարից հետո: Հայկական հարցի կիսալուծումը Սևրում: Հայաստանի առաջարկվող սահմանների ջրնարկումը: Հայաստանի իրական սահմանները: Նրանց հաստատման հիմքը որպես նախադրյալ Հայաստանի գոյության: Փոփոխություններ մանրամասներում: Տարածքը և բնակչությունը: Իրավաբարության նշանակությունը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՄՔԸ ԵՎ ԹՈՒՐԶԻԱՅԻ ԱՆԿՈՒՄԸ 34

«Ցարիզմը Փոքր Ասիայում: Հայկական հարցի ծագումը» հոդվածի կապակցությամբ, տպագրված Revue politique international-ում, 1917, մարտ—ապրիլ:

Ընթացիկ կարծիքը Թուրքիայում հայկական հարցի ծագման վերաբերյալ, ինչպես արտահայտել է մի շնական մեկնաբան գալլի և գառան առակի օրինակով: Թուրքական պետական համակարգը որպես «նիզամ արթընդա հայդուդ»: Բարեփո-

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԼՈՒՅՄԱՆ ԾՈՒՐՁ

Հրատարակության Է ներկայացրել
 համալսարանի հայագիտության գիտահետազոտական լաբորատորիան

խումբերի փորձերը և նրանց ծախողման պատճառը: Տեղաբնակ ազգությունները որպես թուրքական կայսրության մշակութային և աշխատանքային հիմք: Էքսկուրս կայսրության քրիստոնեական և մահմեդական երկրները՝ պետական գանձարանի հանդեպ նրանց վերաբերությամբ: Թուրքիայում քրիստոնյաների, մասնավորապես հայերի, քաղաքակրթիչ դերը և կայսրությունը եվրոպականացնելու ու փրկելու համար նրանց օգտագործելու կորսված հնարավորությունը:

ԹՈՒՐԵԻԱՅԻ ԱՆՂԱՄԱՀԱՏՈՒՄԸ

77

Ինքնորոշման սկզբունքները Թուրքիայի վերաբերմամբ: Թուրքական կայսրության անդամահատումը հինգ հիմնական Եթնիկական գոտիների՝ օսմանյան Անատոլիայի, Հայաստանի, Սիրիայի, Քուրդստանի և Արաբստանի: Հայկական հողերը և քրդական հավակնությունները: Արդի ժամանակների քրդասիարական քաղաքականությունը: Էքսկուրս Հայաստանի քրդացնելու օսմանյան փորձերի վերաբերյալ՝ սկսած հին ժամանակներից: Մուսուլման սեփականատերերը և հայ աղանդավորները հայ ավատատերերի տիրույթներում: Հայաստանը որպես աշխատանքի և մշակույթի երկիր դեռևս հայկական է:

Հրատարակչության խմբագիր՝ Գ. Գ. Բրուտյան
 Գեղարվեստական խմբագիր՝ Ն. Ա. Թովմասյան
 Տեխնիկական խմբագիր՝ Գ. Վ. Նալբանդյան
 Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ս. Ա. Ղալթախչյան